

T.C
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GELENEKSEL ÇUVAŞ DİNİNİN TERMİNOLOJİSİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

AKIN TİMOÇİN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ

MAYIS-2021

BEYAN

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Akın Timoçin

Mayıs, 2021

ÖZ

GELENEKSEL ÇUVAŞ DİNİNİN TERMİNOLOJİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Timoçin, Akın

Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Bülent Hünerli

Mayıs 2021

Orta İdil / Volga bölgesinde yaşayan Çuvaşlar hem yaşadıkları coğrafya hem de dâhil oldukları din açısından her zaman araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Ayrıca Eski Batı Türkçesinin (l/r dilinin) günümüzdeki tek temsilcileri olmaları, kültürel ve dilsel açıdan çok fazla etkileşim içerisinde olmaları Çuvaşları daha da özel bir topluluk hâline getirmiştir.

Bu çalışmada, “Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar” kitabındaki geleneksel Çuvaş dinine ait terminoloji incelenmiştir. Çalışmanın amacı kaynak kitaptaki geleneksel Çuvaş dinine ait terminolojiyi tespit edip kelimeleri sınıflandırmak ve listelemek, kelimelerin sözlüklerde ulaşılan anlamlarını, etimolojilerini, diğer Türk lehçelerinde ve farklı dillerdeki art ve eş zamanlı görünümelerini betimlemek ve toplanan verileri sistematikleştirip yeni bütünlükler oluşturmaktır.

Çalışma: Giriş, Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin İncelenmesi, Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin Listesi ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Çuvaş Dini, Çuvaşça, Geleneksel Din, Dini İnanışlar, Çuvaş Halk İnanışları.

ABSTRACT

A REVIEW ON THE TERMINOLOGY OF TRADITIONAL CHUVASH RELIGION

Timoçin, Akin

Master Of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Associate Professor Bulent Hunerli

May 2021

The Chuvash people living in the Middle Idil / Volga region have always been the center of attention of researchers, both in terms of the geography they live in and the religion they belong to. In addition, the fact that they are the only representatives of the Old West Turkish (l / r language) today and that they are in much cultural and linguistic interaction made the Chuvashes a more special community.

In this study, the terminology of the traditional Chuvash religion in the book "Christianized Turks Chuvashes" was examined. The study aims to identify the terminology of the traditional Chuvash religion in the sourcebook, to classify and list the words, to describe the meanings of words in dictionaries, their etymologies, diachronic and synchronic appearances in other Turkish dialects and different languages, and systematize the collected data and create new integrities.

The study consists of Introduction, Examination of Words of Traditional Chuvash Religion, List of Words Belonging to Traditional Chuvash Religion, and Conclusion.

Key Words: Traditional Chuvash Religion, Chuvash Language, Traditional Religion, Religious Beliefs, Chuvash Folk Beliefs.

ÖN SÖZ

Tüm toplumlarda olduğu gibi Türklerde de semavi dinlere geçmeden önce geleneksel bir dinî inanış bulunuyordu. İlkel toplumlarda anlamlandırılmayan her şey (doğa olayları, fiziki şartlar vb.) insanlar üzerinde şaşkınlıkla karışık bir saygı hissi uyandırmıştır. Her zaman inanılan yüce bir Tanrı olmasına rağmen onun altında da doğa merkeze alınarak pastoral kaynaklı farklı inançlar ortaya çıkmıştır. Geleneksel Çuvaş dini de tüm eski Türk topluluklarında olduğu gibi tek tanrılı dinlere geçişten önceki inanışlarla benzerlikler gösterir. Monoteizme geçişteki bu süreçte geleneksel inanışlar Çuvaşlarda da devam etmiş; fakat değişime de uğramıştır. Geleneksel dini inanışlar bizlerde nasıl İslamiyet'e geçişten sonra adaptasyona uğrayarak devam ettiyse Çuvaşlarda da tek tanrılı dinlere geçişten sonra bu inanışlar devam etmiştir. Bu bağlamda, bizim de çalışmamızın odak noktası olan geleneksel Çuvaş dini terminolojisinin tespit ve tasnifi üzerine doğrudan bir çalışma yapılmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya itmiştir.

Bu çalışmada, “Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar” adlı kitapta bulunan geleneksel Çuvaş dinine ait sözcükler tespit edilip incelenmiştir. Kelimelerin sözlüklerde ulaşılan anlamları, Türk lehçeleri ile diğer dillerdeki senkronik ve diyakronik görünüşleri ve etimolojileri açıklanmıştır. Tespit edilen kelimeler listelenip tasnif edilmiş, farklı dillerden geçen sözcükler de ayrıca belirtilmiştir.

Çalışma; *Giriş, Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin İncelenmesi, Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin Listesi ve Sonuç* bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümü iki ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar; *Çuvaşlar ve Çuvaşça* ile *Geleneksel Din* bölümleridir. Giriş bölümünde önce *Çalışmanın Konusu, Çalışmanın Amacı, Çalışmanın Kapsamı ve Kullanılan Materyal, Çalışmanın Yöntemi ve Terminolojinin İncelenmesi* alt başlıkları anlatılmıştır. Giriş bölümündeki ilk ana başlık olan *Çuvaşlar ve Çuvaşça* bölümünde; *Çuvaşlar ve Çuvaşistan, Çuvaşların Tarihi ve Çuvaşça Hakkında Genel Bilgi, Çuvaşçanın Tasniflerdeki Yeri*'ne dair alt başlıklar bulunmaktadır.

Giriş bölümünün ikinci ana başlığı olan *Geleneksel Din* bölümü; *Geleneksel Türk Dini* ve *Geleneksel Çuvaş Dini* olmak üzere iki alt başlığı içerir.

Birinci bölüm, *Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin İncelenmesi* bölümüdür. Bu bölümde, kaynak kitaptan tespit edilen sözcükler tasnif edilip incelenmiştir.

İkinci bölümde, *Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin Listesi* bulunmaktadır. Bu bölüm; *Tek Sözcükten Oluşan Kelimelerin Listesi* ve *Söz Öbeği Hâlinde Bulunan Kelimelerin Listesi* olmak üzere iki alt başlıktan oluşur. Çalışmada incelenen kelimeler bu bölümlerde liste hâlinde verilmiştir.

Sonuç bölümünde çalışmada tespit edilen verilerin ortaya konulmuş ve farklı dillerden geçen kelimelerin listesi ve açıklamaları verilmiştir.

Son olarak bu tezin hazırlanmasında bana destek olan ve Çuvaşçayı bana sevdiren -2015-2016 eğitim döneminde Mevlâna Değişim Programı ile gittiğim- Çuvaş Şehir Üniversitesi öğretim üyelerine ve 2019-2020 eğitim döneminde Erasmus Öğrenci Değişim Programı ile gittiğim Szeged Üniversitesi Altayistik Bölümü hocalarına müteşekkirim. Ayrıca bu tez Türk Dil Kurumunun desteği ile hazırlanmıştır. Çalışma süresince hiçbir desteğini esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Bülent Hünerli'ye ve 2014-2020 yılları arasında akademik olarak beni yetiştiren bölümümün öğretim üyelerine teşekkür ederim.

Akın TİMOÇİN
İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
ŞEKİLLER	xvi
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ.....	xvii
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu	1
Çalışmanın Amacı	1
Çalışmanın Kapsamı ve Kullanılan Materyal.....	1
Çalışmanın Yöntemi.....	2
Terminolojinin İncelenmesi Hakkında	2
1. ÇUVAŞLAR VE ÇUVAŞÇA	6
1.1. Çuvaşlar ve Çuvaşistan.....	6
1.2. Çuvaşların Tarihi Hakkında Genel Bilgi	9
1.2.1. Tarihi Arka Plan.....	10
1.2.2. Avar ve Göktürk Hâkimiyeti Dönemi.....	12
1.2.3. Büyük Bulgaristan Dönemi.....	13
1.2.4. Hazar Hâkimiyeti Dönemi	15
1.2.5. Tuna Bulgar Devleti Dönemi	17
1.2.6. İdil Bulgar Devleti Dönemi.....	19
1.2.7. Altın Orda ve Kazan Hanlığı Hâkimiyeti Dönemi.....	22
1.2.8. Rus Hâkimiyeti Dönemi.....	24
1.3. Çuvaşça Hakkında Genel Bilgi.....	24
1.4. Çuvaşçanın Tasniflerdeki Yeri	26
2. GELENEKSEL DİN	29
2.1. Geleneksel Türk Dini.....	29
2.2. Geleneksel Çuvaş Dini	32
1. BÖLÜM	35
1. Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin İncelenmesi.....	35
1.1. Tanrı.....	35
1.1.1. Turĭ	35
1.2. Ruhlar	36
1.2.1. İyi Ruhlar	36
1.2.1.1. Pülĕhšĕ	37
1.2.1.2. Pihampar	38
1.2.1.3. Hĕrtsurt	39
1.2.1.4. Pirĕşti	40
1.2.2. Kötü Ruhlar.....	41
1.2.2.1. Şuyttan	41
1.2.2.2. Esrel	41

1.2.2.3. Yěřěh	42
1.2.2.4. Kiremet	43
1.2.2.5. Vupkĭn	44
1.2.2.6. Ĭye	45
1.2.2.7. Vutiş	46
1.2.2.8. Arśuri	47
1.2.2.9. Vupĭr	47
1.2.2.10. Hĭtĭm	49
1.3. Çuvaş Halk Hekimliği	49
1.3.1. Yumsĭ	49
1.4. Büyücüler.....	50
1.4.1. Tuhatmĭř	50
1.4.2. Věrusě	50
1.5. Kurban	51
1.5.1. Çük	51
1.5.2. Mĭçavĭr	52
1.5.3. Nokratki	53
1.5.4. Tuhlanki	54
1.6. Geçiş Törenleri	54
1.6.1. Doğum ve Doğum Sonrası Ĭnanıř ve Uygulamaları	54
1.6.1.1. Pokupki	54
1.6.1.2. Šuppi	55
1.6.2. Evlilikle Ĭlgili Ĭnanıř ve Uygulamalar.....	56
1.6.2.1. Holĭm	56
1.6.2.2. Kĭmĭlçol	57
1.6.2.3. Šurařma	58
1.6.2.4. Puřĭ	59
1.6.2.5. Kilěřsterni	59
1.6.2.6. Hĭymatlĭh	60
1.6.2.7. Šĭpĭrřĭ	61
1.6.2.8. Surpan	62
1.6.2.9. Urtakřĭ	63
1.6.3. Ahiret Ĭnanıřĭ.....	63
1.6.3.1. Šĭtmah	63
1.6.3.2. Tamĭk	64
1.6.4. Ölülerle Ĭlgili Gelenekler ve Cenaze Törenleri.....	65
1.6.4.1. Hĭymalu	65
1.6.4.2. Masmak	66
1.6.5. Anma Törenleri	66
1.6.5.1. Yupa	66
1.6.5.2. Šiměk	67
1.6.6. Geleneksel Çuvaş Dini Bayram ve Törenleri.....	69
1.6.6.1. Surhuri	69
1.6.6.2. Šĭvarni	69
1.6.6.3. Kalĭm	70
1.6.6.4. Mĭnkun	71

1.6.6.5. Akatuy	72
1.6.6.6. Kivas	72
1.6.6.7. Akapitti	73
1.6.6.8. Sinse	73
1.6.7. Tarım ve Kurban ile İlgili Diğer Törenler.....	74
1.6.7.1. Şeren	74
1.6.7.2. Virēm	75
1.6.8. Çuvaş Halk İnanışları.....	76
1.6.8.1. Suyla İlgili İnanışlar	76
1.6.8.2. Ateşle İlgili İnanışlar	76
1.6.8.3. Güneş, Ay ve Yıldızlarla İlgili İnanışlar	76
1.6.8.4. Hava Olaylarıyla İlgili İnanışlar.....	76
1.6.8.4.1. Aslati	77
1.6.8.4.2. Aşa	77
1.6.8.5. Hayvanlarla İlgili İnanışlar.....	78
1.6.8.5.1. Kaşkır	78
1.6.8.5.2. Tukmak	79
2. BÖLÜM	80
2. Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin Listesi.....	80
2.1. Tek Sözcükten Oluşan Kelimelerin Listesi	80
2.2. Söz Öbeği Hâlinde Bulunan Kelimelerin Listesi.....	82
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	92

KISALTMALAR

Dil kısaltmaları

Alt.	: Altayca
Ar.	: Arapça
Bar.	: Tatar Dilini Baraba Ağzı
Bulg.	: Bulgarca
Bur.	: Buryatça
Çağ.	: Çağatayca
Çay-Mari.	: Mari Dilinin Çayır Ağzı
Çek.	: Çekce
Çin-Kore	: Çince Kökenli Korece Kelimeler
Çuv.	: Çuvaşça
Dağ-Mari.	: Mari Dilini Dağ Ağzı
Doğu-Mari.	: Mari Dilini Doğu Lehçesi
DoğuTr.	: Doğu Türkçesi
Erz-Mord.	: Erzyan Dili
Eski-İbr.	: Eski İbranice
EskiTr.	: Eski Türkçe
Even.	: Even / Lamut Dili
Fars.	: Farsça
GT.	: Genel Türkçe
K.-Kırg.	: Karakırgızca

Kaçın	: Hakas Dilini Kaçın Ağzı
Kalm.	: Kalmukça
KaraimT.	: Karaim Dilini Trakay Ağzı
Kaz.	: Kazakça
Kaz-Tat.	: Kazan Tatarcası
Kırg.	: Kırgızca
Kom.	: Kumanca
Komi-Ziry.	: Komi-Ziryanski Dili
Koyb.	: Hakas Dilini Koybal Ağzı
Kreşin-Tat.	: Kreşin Tatarcası
KTat.	: Kırım Tatarcası
Kuerik.	: Çulım Tatarlarının Kuerik Ağzı
Kumuk.	: Kumukça
Leb.	: Altay Dilinin Lebed Ağzı
Liv.	: Livonca
Mac.	: Macarca
Mançu.	: Mançuca
Mar.	: Marice
Mog-Y.	: Moğol Yazı Dili
Moğ.	: Moğolca
Mokş-Mord.	: Mokşan Dili
Mord	: Mordvince

Ort-Fr.	: Orta çağ Farsçası
Özb.	: Özbekçe
Rus.	: Rusça
Sag.	: Hakas Dilini Sagay Ağzı
Sanskrt.	: Sanskritçe
Sart.	: Sartça (özbekçe)
Sart.	: Sartça
Soğd.	: Soğdca
Sol.	: Solon Lehçesi
Süm.	: Sümerce
Şor.	: Hakas Dilinin Şor Ağzı
Tar.	: Yeni Uygur Dilinin Tarin Ağzı
Tat.	: Tatarca
Tel.	: Altay Dilini Teleüt Ağzı
Tob.	: Tatarcanın Tobol Ağzı
Tr.	: Türkçe
Türkm.	: Türkmence
Udm.	: Udmurtça
Uyg.	: Uygurca
Yak.	: Yakutça

Eser Kısaltmaları

AŞM.	: Slovar' Çuvaşskogo Yazıka.
BAY.	: Çuvaş Türkçesi Sözlüğü.
FED I.	: Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka 1. Cilt.
FED II.	: Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka 2. Cilt.
HTÇ.	: Hristiyanlaştırılmış Türkler Çuvaşlar.
RÄS.	: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.
YEG.	: Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka.

ŞEKİLLER

Şekil 1 : Çuvaşların Rusya Haritası Üzerindeki Yeri.....	7
Şekil 2 : Çuvaşistan Haritası.....	8

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ¹

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Р р	R r
Ă ă	Î î	С с	S s
Б б	B b	Ç ç	Ş ş / Ş ş
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	U u
Д д	D d	Ў ў	Ü ü
Е е	E e / Ye ye	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	H h
Ё ё	İ i / Ė ė	Ц ц	Ts ts
Ж ж	J j	Ч ч	Ç ç
З з	Z z	Ш ш	Ş ş
И и	İ i	Щ щ	Şç şç
Й й	Y y	Ъ ъ	‘
К к	K k	Ы ы	I ı
Л л	L l	Ь ь	’
М м	M m	Э э	E e
Н н	N n	Ю ю	Yu yu
О о	O o	Я я	Ya ya
П п	P p		

¹ İki farklı gösterime sahip işaretlemelerde kelimelerin alıntılandığı kitaptaki gösterime sadık kalınmıştır.

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu, “Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar” (= HTÇ) kitabındaki geleneksel Çuvaş dinine ait kelimelerin tespit edilmesi ve sınıflandırılmasını aynı zamanda bu kelimelerin sözlüklerde ulaşılan anlamlarını, görevlerini, etimolojilerini ve diğer lehçe ve dillerdeki görünümünün betimlenmesini ve elde edilen verilerin analizini içermektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı; kaynak kitaptaki geleneksel Çuvaş dinine ait terminolojiyi tespit edip kelimeleri sınıflandırmak ve listelemek, kelimelerin sözlüklerde ulaşılan anlamlarını, etimolojilerini, diğer Türk lehçelerinde ve farklı dillerdeki art ve eş zamanlı görünümünü betimlemek ve toplanan verileri sistematikleştirip yeni bütünlükler oluşturmaktır. Ayrıca ileride konuyla ilgili daha kapsamlı çalışmalar için araştırmacılara veri sunmaktır. Bu çalışmanın yapılmasının nedenlerinden biri de daha önce geleneksel Çuvaş dini terminolojisine ait doğrudan herhangi bir çalışma yapılmamış olmasıdır.

Çalışmanın Kapsamı ve Kullanılan Materyal

Türkiye’de geleneksel Çuvaş dinine ilişkin çeşitli makaleler yazılmış olmakla beraber bu makalelerdeki dini terminoloji oldukça az sayıda ve dar kapsamlıdır. Bu konuda en kapsamlı çalışma HTÇ’dir.² Ayrıca bu kitap geleneksel Çuvaş dini ile ilgili neredeyse tüm yabancı kaynakları bünyesinde barındırdığı için kapsam olarak HTÇ’deki kelimeler ele alınmıştır. Çalışmanın sınırı tespit edilen kelimeler bakımından HTÇ olarak belirlenmiştir.

Kaynak kitaptan elde edilen dil verilerinin incelenmesi aşamasında ana kaynak olarak şu kitaplar kullanılmıştır; Aşmarin’in 17 ciltlik ‘Çuvaş Dili Sözlüğü’, Radlov’un 4 ciltlik ‘Türk Lehçeleri Sözlüğü’, Fedotov’un 2 ciltlik ‘Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü’, Yegorov’un ‘Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü’, Räsänen’in ‘Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü Denemesi’ ve Bülent

² “Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar” kitabının kısaltmasıdır.

Bayram'ın 'Çuvaş Türkçesi Sözlüğü' kullanılmıştır. Temel olarak kullanılan bu kaynakların yanı sıra, elde edilen verilerin hem Türk lehçelerinde hem de diğer dillerdeki art ve eş zamanlı görünümüne ayrıca etimolojik olarak detaylı açıklamalarına ulaşmak için çok sayıda farklı sözlük de kullanılmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın konusu ve amacı doğrultusunda araştırmanın yöntemi nitel araştırma olarak belirlenmiştir. İncelenen konu kapsamı çok geniş olması sebebiyle çalışmanın örneklemi HTÇ olarak seçilmiştir. Ayrıca, araştırma kapsamı hakkında genelleme yapabilmek için tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın örneklemi belirlendikten sonra verilerin toplanması aşamasında doküman inceleme / metin analizi tekniği kullanılmıştır. Toplanan verilerin analizi kısmında betimsel yöntem ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır: Betimsel yöntemle özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analizi yöntemiyle daha detaylı bir şekilde incelenmiş ve sistematik yeni veri setleri oluşturulmuştur.

Terminolojinin İncelenmesi Hakkında

Geleneksel Çuvaş dinine ait kelimeler ilk önce kaynak kitaptan tespit edilmiştir. Tespit edilen kelimeler sınıflandırılmış, kategorilere ayrılan kelimeler bu bağlamda incelenmeye başlanmıştır.

Tespit edilen dilsel veriler: Kaynak kitaptaki orijinal biçimi ile alınmış ve koyu bir şekilde verilmiştir, kelimenin anlamı tırnak işareti içerisinde verilmiş, ayrıca kaynak kitabın kısaltması ve dilsel verinin alındığı sayfa parantez içerisinde belirtilmiştir. Daha sonra kelimenin kaynak kitaptaki açıklaması yazılmıştır.

ÖRNEK:

Pülëhşë 'ruh ismi' (HTÇ:52).

Tanrı'ya yakın iyi ruhlardandır. Haber taşır ve dünyaya müjdeli haberleri getirir. Tanrı'ya ulaşacak duaları engelleyebildiğine inanılır.

Ayrıca nazardan korunmak için de *Püləhsə*'ye dua edilir (Arık, 2015: 52-53).

Bu kısımdan sonra dilsel verilerin, ana kaynak olarak belirlenen sözlüklerdeki durumları belirtilmiştir: İlk önce hangi kaynak kullanıldıysa onların kısaltması büyük harflerle ve koyu bir şekilde verilmiş, daha sonra sözlüklerdeki orijinal biçimleri koyu bir şekilde kullanılmış ve çeviri yazıları köşeli parantez içerisinde normal bir şekilde yazılmıştır. Kelimelerin açıklamaları orijinal dilinde eğik bir şekilde verilmiş, parantez içerisinde Türkçe çevirisi eklenmiştir.

ÖRNEK:

AŞM. Пүлэ / Пүлэске / Пүлэх / Пүлэсси / Пүлэсчэ / Пүлэхчэ / Пүлэхси (pülǎ / pülǎske / pülǎh / pülǎssi / pülǎsǎ / pülǎhǎ / pülǎhi) *название божества, раздающего по назначению кене, счастливые или несчастные жеребья* (Кере'nin verdiği görevleri yerine getiren mutluluğu ve mutsuzluğu dağıtan ruhun adı, bk. Aşmarin X, 1994-2000: 79-81).

BAY. Пүлэх / Пүлэхчэ (pülǎh / pülǎhǎ) 'Çuvaş dini inanışlarında insanlara iyi veya kötü talihi dağıtan ruh' (Bayram, 2019: 536).

Dilsel verilerin sözlüklerdeki anlamları verildikten sonra, kelimelerin sözlüklerde ulaşılabilen, Türk lehçelerindeki ve diğer dillerdeki görünüşleri ve etimolojik açıklamaları verilmiştir. Lehçe ve dil adları kısaltılmış ve koyu bir şekilde kullanılmıştır. Dilsel veriler de koyu bir şekilde verilmiştir, açıklamalar ise orijinal dilde eğik, çevirileri parantez içerisinde düz bir şekilde yazılmıştır.

ÖRNEK:

Şor., Sag., Koyb, пөлүк *отдел; перегородка; часть* (bölüm, bölme)
Tr., Çağ., KTat., Kırg., болүк (*бол- + -к*) *часть* (bölüm); *подарок* (hediye). **Kaz-Tat., Tob., Tar.,** бӱләк *подарок* (hediye) (Radlov IV, 1893-1911: 1303, 1700, 1894). **Baş:** бӱләк *подарок* (hediye);

подношение (sunmak, adamak, takdir). **Yak. бэлэх** *подарок* (hediye); *вознаграждение* (ödül, bk. Şçerbak ve öte, 1969; 93, 117).

Moğolca biçimleri: **Moğ. beleg** / **бэлэг**, **Bur. бэлэг**, **Kalm. Бэлг** (бэлэг) *подарок* (hediye, bk. Fedotov I, 1996: 460).

Mançu-Tunguz biçimleri: **Even. бэлэк** (< Yak.), **Sol. бэли** ~ **бэлэг** (< Moğ.), **Mançu. Бэлэк** (< Moğ.) *подарок* (hediye, bk. Ramsted, 1977: 41; Gortsevskaya ve öte I, 1975-1977: 124-125).

Mar. пүлүкше, пүрүкша. Tat. бүлеучи, бүлөучи = Ar. касим ‘делящий’ (bölme); *разделяющий* (ayıran, bölen, bk. Seyfullin ve öte, 1965: 204).

Kullanılan sözlüklerde, geleneksel dine ait kelimelerle ilgili etimolojik bilgiler varsa bunlar da inceleme kısmına önce orijinal dilindeki hâliyle eğik bir şekilde yazılmıştır. Daha sonra parantez içerisinde Türkçe çevirisi eklenmiştir.

ÖRNEK:

Кере kelimesi için;

что это слово происходит от еврейского кокап звезда. первый блока слог ка как произносимый в глубине гортани, мало слышится, а поэтому Ясно выступает в произносимый слог последний. по словам пророка амоса слово кокаб служит названия божества (Bu kelime, İbranice horoz yıldızından gelir. İlk kısımdaki ka hecesi gırtlığın arkasında telaffuz edilmesi suretiyle az işitilir. Amos peygambere göre kokab kelimesi tanırının adıdır. (Malov,1982: 25).

Hërtsurt kelimesi için;

Согласно Егорову, ‘чув. хёрт-сурт соответствует турецкому умай - мифическому Духу рода. сурт этимологический, возможно, связано с араб сўрет ‘вид’, ‘образ’, ‘фигура’, а Хёрт < Хёр девушка (т

появилось под ассимилятивным влиянием Конечного т второго компонента) ; следовательно Хѣрт-сурт - образ девушки, облик девушки'. (Yegorov'a göre Çuv. хѣрт-сурт Türklerdeki mitolojik ruh olan Umay'a karşılık gelmektedir. Сурт etimolojik olarak muhtemelen Ar. suret (görüş, imge, figür) kelimesiyle ilişkilidir. Хѣрт < Хѣр 'kız' (t harfi, хѣрт-surt kelimesinin ikinci bileşeninin özümseyici etkisi altında ortaya çıkmıştır) dolayısıyla хѣрт-сурт bir kızın görüntüsü, bir kızın görünüşüdür. Bk. (Yegorov, 1964: 299-300).

Son olarak tespit edilen kelimelerin Çuvaşçanın etimolojik sözlüklerindeki yeri verilmiştir.

ÖRNEK:

Şuyttan kelimesinin için;

ÇESKGY³: YEG 338; RÄS. 441a; FED I. 460

³ Çuvaşça etimolojik sözlüklerde kelimenin geçtiği yerler.

1. uvaşlar ve Çuvaşça

1.1. uvaşlar ve uvaşistan

uvaşlar, bulundukları coğrafya ve dâhil oldukları din açısından her zaman Türk dünyasının en ilgi çekici Türk topluluklarından birisi olmuşlardır. Ayrıca *Eski Batı Türkçesinin*⁴ günümüzdeki tek temsilcileridir. Hem *Eski Batı Türkçesinin* tek temsilcileri olması, hem de coğrafı, kültürel ve dilsel açıdan çok fazla etkileşim içerisinde kalmaları Çuvaşları ve dillerini daima ilgi çekici hale getirmiştir (Timoçin, 2019: 153).

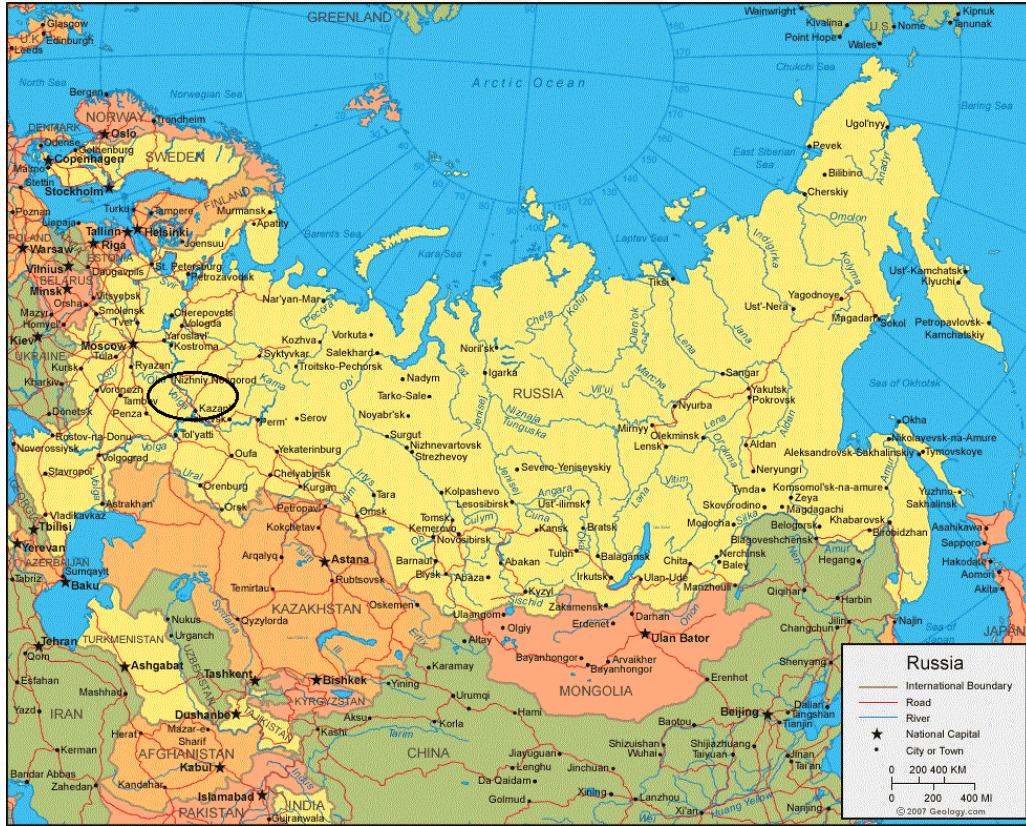
uvaşlar, günümüzde İdil Bulgarlarının bakiyeleri olarak değerlendirilir. Moskova ve Kazan arasındaki İdil Irmağı civarlarında yaşarlar. Nüfusunun büyük bir kısmı Çuvaş zerk Cumhuriyeti'nde yaşamakla birlikte komşu coğrafyalarda da Çuvaşlar yaşamaktadırlar. uvaşların büyük bir çoğunluğu Ortodoks Hristiyan'dır. Yine Müslüman ve pagan olan Çuvaşlar da mevcuttur. uvaşların toplam nüfusu 2.5-3 milyon civarındadır (Buran, 2015: 93-94).

uvaş adı; Eski Bulgarca ve Kazan Tatarcasında *sakin*, *barışsever* ve *yavaş* anlamlarına gelmektedir. Türk tarih ve etnoloji araştırcıları bu Türk boyunun Sabar ve Bulgar Türkleri ile akraba olduklarını düşünürleri. Efsaneye göre onlar bazı dağları aştıktan sonra Karadeniz bölgesinden gelmişlerdir. uvaşlar komşuları tarafından *dağ halkı* olarak da adlandırılırlar. Nitekim bu anlama gelen *Kuruk-mari* adı irmişler tarafından Çuvaşlara verilmiştir (Gömeç, 2015: 325).

uvaşistan günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde bulunan bir özerk cumhuriyettir. 18.300 km² bir yüz ölçümüne sahiptir (Ersoy, 2010: 10). uvaşistan'ın başkenti *eboksarı*'dır. uvaşlar tarafından ise *şubaskar* olarak adlandırılır ve anlamı *su başındaki şehir*'dir (Gömeç, 2015: 325). 2010 sayımına göre uvaşistan'ın nüfusu 1, 251, 619' kişidir (RFSSS: 2011). 2018 yılı nüfus tahmini ise 1, 231, 117 kişidir (RFSSS: 2019).

⁴ Bilim adamları tarafından farklı adlandırmalar yapılabilmektedir. Türkçenin bu kolu için; (Eski) Batı Türkçesi, Hun-Bulgar, Proto Bulgar ve Bulgar Türkçesi terimleri kullanılır (Ercilasun, 2015: 202).

Çuvaşistan, coğrafi olarak Rusya'nın Avrupa kısmının, merkezinde bulunur. Volga-Vytka ekonomik bölgesinin ortasında, İdil Nehri'nin kuzeyinde ve çoğunlukla batısında toprakları vardır. Çuvaşistan'ın kuzeyinde Mari Cumhuriyeti, batısında Nizhny Novgorod Oblastı, güneybatısında Mordovia Cumhuriyeti, güneyinde Ulyanovsk Oblastı, doğu ve güneydoğusunda ise Tataristan Cumhuriyeti ile sınırları vardır. Çuvaşistan'da 2000'den fazla nehir vardır. Bunların en büyükleri *İdil*, *Sura* ve *Tsivil*'dir. Ayrıca, büyük ve küçük olmak üzere de 400 civarında göl bulunur. Çuvaşlar merkezi bir konumda bulunur ve etrafındaki büyük şehirlere yakındır. Moskova'ya 650 km, Nizhny Novgorod'a 240 km, Kazan'a 200, Samara'ya 440, Yekaterinburg'a 900 km uzaklıktadır (Brown ve Lagon, 2011).

Şekil 1: Çuvaşların Rusya Haritası Üzerindeki Yeri

Kaynak: <https://geology.com/world/russia-satellite-image.shtml>

Chuvash Republic (Chuvashia)

Şekil 2: Çuvaşistan Haritası

Kaynak: <https://www.wikiwand.com/en/Chuvashia>

1.2. uvaşların Tarihi Hakkında Genel Bilgi

Günümüzde uvaşların kökenleri çok farklı teorilerle ele alınıp açıklanmaktadır. Yakın geçmişleriyle ilgili bilgilerde ise ortak bir paydada toplanmıştır. uvaşların kökenleriyle ilgili en fazla kabul edilen teori atalarının Orta Asya'dan Urallara ve İdil boylarına göçle ettikleri ve buradaki yerli halka karıştıkları şeklindedir. uvaşların kökenlerinde Suvarların öncülleri Sabirler ile Bulgarların öncülleri Ogur kavimleri bulunmaktadır. Bu iki kavim de Orta Asya kökenli Türk topluluğudur. Bilim adamlarının bazıları Çuvaşların bölgeye M.Ö. X. yüzyılda geldiklerini belirtirken bazıları ise öncüllerinin Hun konfederasyonu içerisinde olduklarını savunuyorlar. uvaşların kökenlerini Hunların üzerinden açıklamaya çalışanlar olduğu gibi onları yerli Fin-Ugor kavimleriyle yakın gören bilim adamları da olmuştur. Kökenlerle ilgili farklı görüşler olmasına rağmen yakın tarihle ilgili ise çok fazla fikir ayrılığı bulunmamaktadır. Çünkü uvaşların Türk kavmi olan Bulgarlarla akrabalığı bilimsel çevrelerce de kabul görmüştür. M.S. IX. yüzyılın sonlarında İdil kıyısındaki Bulgar şehri merkezli İdil Bulgarları, Moğol istilasına uğramış ve bazı gruplar kuzeye göç ederek Çuvaşları oluşturmuşlardır. Bazı araştırmacılar Çuvaşların yakın geçmişini İdil Bulgar Hanlığının Suvar kentine dayandırır. Buna kanıt olarak da Çuvaş adının Suvar'dan gelmesiyle açıklarlar (Zaman Yolcusu: Türklerin İzinde, 2019).

uvaş etnonimine XVI. yüzyıl Rus kroniklerinde rastlanmaktadır (Yüce, 1992: 390-391; Arık, 2012: 22). uvaşlar da diğer Türk toplulukları gibi çok geniş coğrafyalarda yaşadıkları ve farklı milletlerle temas halinde oldukları için Çuvaşların tarihini ve kökenini tam anlamıyla ifade etmek oldukça güçtür. uvaş ismine XVI. yüzyılda rastlanıyor olması tarihinin de aynı yüzyıldan başlayacağı anlamına gelmez. uvaşların tarihi çok daha eskilere dayanır. uvaşların kökeni olarak Bulgar Türkleriyle akrabalığı kanıtlanmıştır.

1.2.1. Tarihi Arka Plan

Bulgar Türkleri, Hun konfederasyonu içerisinde yaşamış Ogur boylarından birisidir. Ogur kelimesi Çin kaynaklarında da Wu-kie olarak geçer. Ogur boyları M.Ö. III. yüzyıllarda Altay dağlarının güney kesimlerinde yaşamışlardır. Ogurların önemli boylarından biri Ting-lingler'dir (Kafesoğlu, 1996: 187). Bu boyun Kazakistan bozkırları, Batı Sibirya ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış Onogur, Ogur ve Şaragurların ataları oldukları düşünülür (Kurat, 1972: 109; Zimonyi 2002: 205). M.S. III. yüzyılda yaşayan Suriyeli yazar Mar-Abas-Katinu ya göre Bulgarlar M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyine geldiklerini ve Ermenistan'ı istila etmişlerdir (Kurat, 1972, 108; Arık, 2012: 22). M.S. IV. yüzyıl civarında bölge tamamıyla Hun kontrolüne geçmiştir. Hun federasyonu içerisinde Germen, Slav ve Fin kavimleri vardır, Bulgar Türkleri de bu federasyon içerisinde yaşamışlardır (Aşmarin, 1902: 4-5; Arık 2012: 23). Atilla'nın 453 yılındaki ölümünden sonra Hunlar dağılmaya başlamış ve bölgede egemenlik kazanmak isteyen Germen kavimleri ile savaşa girmişlerdir. Atilla'nın oğullarından İlek, Gepid Kralı Arkadik ile yaptığı savaşta ölmüş. Dengizek ise Bizanslarla yaptığı savaş sonucunda 468 yılında öldürülmüştür. Atilla'nın üçüncü oğlu İrnek ise Hunlardan geriye kalan topluluklar ile birlikte Karadeniz'in kuzeybatısına yerleşmiş ve orada bulunan ortak kültüre sahip Türk boyları ile kaynaşmış ve Bulgarların ortaya çıkışı bu şekilde gerçekleşmiştir (Kafesoğlu, 1985: 1-2; Kurat, 2002: 22). Bizanslı seyyah Priskos, Ogurların Doğru Avrupa'ya doğru ilerleyişinden bahsetmiştir. Ogurlar, Sabirler tarafından meskûn oldukları bölgeden çıkartılmış, Sabirler Avarlar tarafından püskürtülmüş, Avarlar ise okyanus kıyısındaki kavimler tarafından vatanlarından çıkartılmışlardı ve böylece bütün bu kavimler komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdir. Bu tarihlerde Saragur (Sarı Ogur), Urog (Ogur), On Ogurlar Romalılara elçiler göndermiş ve imparator elçileri kabul etmiş hediyelerle geri göndermiştir (Ahmetbeyoğlu, 1995: 65-66). Buradaki Saragur, Onogur ve Urogların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar olduğu Gumilev tarafından belirtilmiştir (Gumilev, 2003: 187).

Priskos ve Suidas adlı Bizans tarihçileri tarafından 463 yılında Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna ile İdil Nehirleri arasında, *Şaragur*, *Ugor* ve *Onogur* adlı kabilelerin bu bozkırlara yerleştikleri kayıt edilmiştir. Belirtilen bu Hun kabileleri İrnek'in Karadeniz'in kuzeyinde Hunlardan geriye kalan topluluklarla kurduğu federasyona dâhil olmuşlardır Bizans kaynakları 482'de bu konfederasyonun en önemli kabilesi olarak Bulgar adını belirtirler (Menges, 198: 19). Bulgar etnonimi ilk kez Bizans imparatoru Zenon'un Doğu Gotlarına karşı Karadeniz'in kuzeybatısında yaşayan Bulgarlardan destek istemesine dayanır (Rásonyi, 1942: 75; Kafesoğlu, 1985: 1-2; Kurat, 1972: 109; Vernadsky, 1943: 160). Bu ilk kullanım VII. yüzyılda Grek tarihçi İonnes Antiochenus tarafından Bulgarlar *Βούλγαροι* şeklinde kayıt edilmiş ve 480 yılında Bizanslarla ittifak yapmak istedikleri belirtilmiştir. Bu Bizans kaynaklarında Bulgar isminin kabul edildiğini göstermektedir (Zimonyi 1989: 35).

İrnek'in Bulgar konfederasyonunun sınırları batıda Tuna kolları civarını ve Kafkas dağlarının kuzeybatısındaki Kuban bölgesi bozkırlarını kapsıyordu (Tekin, 1987: 1) Zaharyas'a göre Bulgarlar Kafkasların kuzeyinde gösterilmiş. Jordanes'e göre ise Bulgarların yaşadığı coğrafya Karadeniz'in kuzeyi olarak belirtilmiştir (Zimonyi, 2002:208). VII. Yüzyıldan kalma bir Latin kaynağında ise Azak yakınlarındaki bölgelere *patria onogoria* (Onogurların yaşadığı yer) olarak şerh düşülmüştür. (Golden 2002: 82; Zimonyi, 2002: 208) Tüm bu kaynaklarda belirtilenlere göre Bulgarların, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kısımlarında yaşadıkları gösterilmektedir.

İrnek'in kurduğu bu Bulgar konfederasyona bazı kaynaklarda Onogur-Bulgar ve Hun-Bulgar adları da verilmiştir. Bu konfederasyon iki büyük boydan oluşuyordu. Bunlar *Kutrigur* ve *Utrigur*'lardır. Kutrigurlar devletin batı kısmında, Utrigurlar ise devletin doğu kısmına yerleşmişlerdi (Tekin, 1987: 1; Zimonyi, 2002: 208). Bizans İmparatoru Zenon, batı sınırlarını güvence altına alabilmek için soydaş iki boy olan Kutrigurlar ile Utrigurların savaşmalarını sağlamış ve bu savaştan yenik ayrılan Kutrigurlardan bir kısmını batı sınırlarına yerleştirmiştir. Daha sonra Bizanslılar misyonerlik faaliyetlerine de başlamışlardır (Tekin, 1987: 1-2).

1.2.2. Avar ve Göktürk Hâkimiyeti Dönemi

İrnek'in kurmuş olduğu Onogur-Bulgar (Hun-Bulgar) konfederasyonu doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış. Doğu kısmını Utrigurlar, batı kısmını ise Kutrigurlar yönetiyordu. Bu sırada Avarlar, 465 yılında Barköl çevresinde yaşıyorlar, Ogurlarla komşu ve onların doğu kısımlarındaydılar.

552 yılında çıkan Göktürk isyanıyla birlikte Hun bozkırları boyunca yayılan Avarları kimse durdurmamış, onlar karşısına çıkan Utrigurları harap etmişler. Kutrigurlara da boyun eğdirmişlerdir (Runciman, 1930: 10).

VI. yüzyılda başlangıcında Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyetin kimde olduğu konusu oldukça karışıktır. Avarlar, batıya doğru ilerlerken 570'ler civarında Göktürklerin de İdil-Don ve Kafkasya bölgesine hâkim olmasıyla Ogurların bazıları kendi istekleriyle Göktürk hâkimiyetine girmişlerdir. Böylece Tuna'dan İdil'e, Karadeniz'in kuzey kısımlarından Kafkasya bölgesince Bulgar kabileleri geniş bir alana yayılmıştır (Baştav, 1987: 140).

Avarlar önce Sabarları dağıtıp önlerini temizledikten sonra Kafkaslara doğru ilerlediler ve Ogurları hâkimiyetleri altına aldılar (Taşağıl, 2014: 264). Avrasya bozkırlarında kendilerine elverişli topraklar bulamayan Avarlar, Göktürklerinde batıya doğru genişlemesiyle birlikte Doğu Avrupa içlerine kadar ilerlemişler ve 567'de bugünkü Macaristan topraklarını işgal ederek kendilerine yurt edinmişlerdir (Fehér, 1984: 30).

560-562 yılları arasında Avar hâkimiyeti altında kalan Onogur, Kutrigur ve Utrigurlar 570-590 yılları arasında Göktürk hâkimiyeti altına girerler. Göktürkler batıda Kırım'a kadar gelmişlerdir. Daha sonra 602'de Avarlar, Bulgarları tekrar hâkimiyetleri altına alırlar. 630 yılı civarlarında Avarların nüfusunun azalması ve Göktürklerin Çin hâkimiyeti altına girmesiyle, Bulgarlar kendi hâkimiyetlerini oluşturmak için fırsat yakalarlar. Böylece 630'da Büyük Bulgar Devleti, büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkar (Zimonyi, 2002: 209-212).

Avarların yıkılmasındaki en büyük etmenlerden birisi de başarısız İstanbul kuşatması olmuştur. 626 yılında Sasanilerle anlaşarak İstanbul'u kuşatmışlar. Hatta Sasani generali Şahvaraz, Anadolu'yu baştan başa geçerek Khalkedon

(Kadıköy)'a kadar gelmiş ve karargâhını oraya yerleştirmiştir. Bu durum karşısında Bizans kralı Heraklius, Hazarlardan yardım istemiş. Donanmalarını da Boğaziçi'nde gezdirerek Avar ve Sasani donanmalarını ortak hareket etmelerini engellemiştir. Böylece, İstanbul kuşatması savuşturulmuş ve Avarların zor şartlarda geri çekilmeleri sağlanmıştır. 630 yılında da seferi idare eden Avar hakanı ölmüştür. Bu hakanın ölümünden sonra Bulgarlar devletin başına kendi liderleri olan *Kubrat*'ın geçmesini talep edip ayaklanmışlardır. Avarlar her ne kadar bu isyanı bastırmış olsalar da Balkanların kuzeyinin Bulgarların eline geçmesine engel olamamışlardır (Taşağıl, 2014: 266).

1.2.3. Büyük Bulgaristan Dönemi

Büyük Bulgaristan tarihiyle ilgili bilgi edinilebilecek en önemli kaynaklar listesinde, şüphesiz 765-766 yılları arasında yazıldığı düşünülen *Bulgar Hanlar Listesi* adlı Grekçe kitabe yer alır. Listede hakanların isimleri verilmiş. İktidara geliş tarihleri ise On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarihlendirilmiştir. Buna göre listedeki ilk isim Avitohol'dür ve üç yüz yıl yaşadığı belirtilmiştir. Avitohol, *dilom-tvirem' de* yani yılan yılının dokuzuncu ayında tahta geçmiştir. Bu da Atilla'nın (453) ölüm yılı ile örtüşür. Avitohol'den sonra başa yine aynı yıl ve aynı ayda İrnek geçmiştir. İrnek'in de yüz elli yıl yaşadığı belirtilmiştir. Listedeki bu efsanevi tarihlendirmelerin Bulgar tarihini daha eskiye dayandırmak ve Kubrat'ın doğrudan İrnek'in varisi görülmesi gerektiği düşünüldüğü için yapılmıştır (Ahmetbeyoğlu, 1994: 1-3; Raşev, 2006: 36-37).

Avar devletinin en doğu kısmında bulunun Utigur Bulgarları VII. yüzyıl başlarında başka bir Türk boyunun yönetimine girer. Bu dönemde boy birliği şeklinde teşkilatlanan Bulgarlar, boy beyleri tarafından yönetilmekteydi. Bunlar arasında en bilineni *Ermi* boyundan *Gostun*'dur. Gostun, Bulgar hanları listesinde *İrnik*' ten sonra *namestnik (vali)* unvanıyla Bulgarların başına geçtiği kayıt edilmiştir. Gostun domuz yılının dokuzuncu ayında (Dox. S. tvirem) başa geçmiş (603) ve sığır yılına (605) kadar valilik yapmıştır. Bazı bilim adamları Gostun'un iktidar yıllarını 628-630 arası olarak değerlendirir (Tekin, 1987: 3; Kafesoğlu, 1985: 11; Ahmetbeyoğlu, 1994: 1-3; Raşev, 2006: 36-37).

Bu dönemde Bizans kralı Heraclius, Kutrigurlarla dostça ilişkiler kurmak istiyordu. Bunun da sebebi daha sonra Kutrigurları, Avarlara karşı kullanmak istemeseydi. Fakat ilk Avar saldırılarından sonra Kutrigur kağanı Avarların vassalı olmayı kabul etti. Böylece 582 yılında Avarlar, Gostun'u Kutrigurların kağanı olarak atadı (Vernadsky, 1943: 197).

Gostun'dan sonra Bulgarların başına *Kovat-os / Kovrat / Kuvrat* geçmiştir. Kuvrat, 605 sığır (*şegor*) yılında tahta geçmiş ve yine 641 (*şegor*) yılına kadar hükümdarlık yapmıştır. Kuvrat 584'de doğmuş ve İstanbul'da eğitim görmüştür. Bizanslarla ittifak oluşturarak Avarlara karşı ayaklanmış, beş yıl süren mücadelelerden sonra Büyük Bulgaristan Devleti'ni kurmuştur (Menges, 1968: 31).

Büyük Bulgaristan'ın merkezi Kiev ile Karadeniz civarlarında bir yerdedir. 1912 yılında, Mala Pereşçepino köyü civarlarında bulunan ve Kuvrat'ın olduğu sayılan gömütte, Grek harfleriyle *Kovrakoy patrikoy* yazılı bir mühür bulunmuştur. Bizans imparatoru Herakliyos ile sıkı ilişkileri bulunan Kuvrat, 641 yılında Herakliyos'un ölümü üzerine Bizans tahtına müdahalede bulunacak kadar kuvvetliydi. 665'te Kuvrat öldükten sonra Hazar baskılarına dayanamayan devlet yıkılıştır (Zimonyi, 2002; 212; Rona-Tas, 2002:625-626).

Kafkasların kuzeyi ile Aral çevresinde kurulan ve halkın büyük çoğunluğunu Ogur Bulgarlarının oluşturduğu devlete Büyük Bulgaristan (Magna Bulgaria) denmiştir. Kurucusu Kurt, ismin anlamı ise tıpkı İlteriş gibi *toplayan, halkı bir araya getiren* anlamındadır. Kurt'un Asya Hun hükümdarlarının sülalesinden geldiği düşünülür. Buna gerekçe olarak da Kurt'un mensubu olduğu *Doulo* sülalesinin Hun hükümdarlarını yetiştiren *T'u-ko (Tu-kı)* ailesi olduğu belirtilir. Bu suretle Bulgar hükümdar ailesi Asya Hun hükümdarları kökenine bağlanır. Avarların İstanbul kuşatmasından başarısız ayrılması ve bunun sonucunda bölgede nüfusunu kaybetti. Buna paralel olarak Göktürklerin fetret dönemine girdi. Dolayısıyla bölgede siyasi bir güç hâline gelen Bulgarlar, Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular. Fakat uzun soluklu bir devlet olamadılar ve kurucusunun 665'te ölümünden sonra yıkılma sürecine girdiler. Hükümdarın çocukları arasındaki taht mücadelelerini fırsat bilen Hazar

Hakanlığı'nın baskıları sonucu devlet yıkıldı. Bu süreçten sonra çoğunluğunu Otuz-Ogurların oluşturduğu bir grup kuzeye geçerek İtil Bulgar Devleti'ni kurdular (Taşağıl, 2014: 280-281).

Kurt'un ilk oğlu Bat-Bayat'ın başında olduğu On-Ogurlar ve Macarlar, Hazarlara bağlı olarak Kafkaslarda kaldılar. Kurt'un ikinci oğlu Kotrag Don'un batısına yerleştiler. Kurt'un diğer oğlu Asparuh ise Balkanlara yönelerek Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Kurt'un dördüncü oğlu bugünkü Macaristan'a giderek Avar hâkimiyetine girdi. Kurt'un son oğlu ise İtalya'ya yerleşti (Taşağıl, 2014: 280-281; Zimonyi, 2002: 212).

1.2.4. Hazar Hâkimiyeti Dönemi

Büyük Bulgar Devletinin yıkılmasının en büyük nedeni, Bizans kroniklerinde Kubrat'ın ölümünden sonra oğullarının kendi hakimiyeti altındaki boyların başına geçerek birbirlerinden ayrılmış olması gösterilir. Kubrat, onlara başka boyların hâkimiyeti altına girmemelerini, hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarını, vatanlarını terk etmemelerini vasiyet etmiştir. Buna rağmen oğullar kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler ve ayrıştılar. Merkezi otoritesinin bir türlü sağlanamamış olması iç savaşa, akabinde de boyların dağılıp göç etmesine sebep oldu. Onların bu ayrışmalarını Hazarlar fırsata çevirerek Hazar Denizi'ne kadarki bütün coğrafyaya hâkim oldular (Raşev: 2006: 47; Bariev, 2005: 30-31; Smirnov 1954: 9-10).

Türkler adına Doğu Avrupa'da düzenli ilk devleti Hazarlar kurmuştur. Hazarların Türklerin bir kolu oldukları ve bölgeye de Orta Asya'dan geldikleri düşünülmektedir. Yerleşim yeri olarak III. yüzyıl civarında aşağı İdil bölgesi oldukları bilinir. Fakat bu bölgeye hangi tarihte geldikleri tam olarak belirsizdir. Sabar veya Sabirlerle olan ilişkileri dolayısıyla çok daha eski tarihlerden beri bölgede oldukları düşünülür (Kurat, 1992: 30).

Sabarların yaşadığı coğrafyada, Sabar adı yerine bir anda Hazar isminin ortaya çıkışı, Sabarlar ile Hazarlar arasında bir bağlantı olduğunu bize gösterir. Belencer ve Semender adlı iki boyun Hazarlar dönemindeki varlığı; Hazarların da Sabarlar içerisinde bir kabile olduğunu ve Sabarların dağılmasından sonra

tüm Sabar boylarına Hazar adının verildiğini gösterir. Bu açıklamayı destekleyen kanıtlardan birisi de el-Mesudi'nin *İranlıların Hazar dediği topluluk Türkler tarafından Sabar diye anılır* şeklindeki kayıdır. Hazarların devlet olarak ortaya çıkışı Göktürklerin, İdil ve Karadeniz çevresindeki hâkimiyetlerini yitirmesiyle başlar. Hazarlar, 630 yılına kadar Göktürk hâkimiyeti altında ve onların batıdaki en uç noktasını oluşturacak şekilde yaşamışlardır. Yine Batı Göktürklerin isteğiyle Sasanilere karşı Bizans ile iş birliği yapmışlardır. Yine Araplarla ve diğer Türk boylarıyla da mücadele etmişlerdir (Taşağıl, 2014: 274-275).

Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra Bulgarlar iki büyük devlet; Tuna Bulgar Devleti ve İdil Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Tuna Bulgar Devleti Hristiyanlığı kabul edip Slavlaşmıştır. İdil Bulgar Devleti ise Hazar hâkimiyetini kabul etmişlerdir (Dinçer, 2010: 46).

VIII. ve IX. yüzyıllarda Hazarlar, Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Bu dönemde Kama ve İdil civarındaki birçok kavim; İdil Bulgarları, Fin kavimleri ve Slav boyları, Hazar hâkimiyetini tanımışlardır. Hazarlar siyasi sınırları Yayık'tan ve Dinyeper'e kadar genişlemiştir. Böylece İdil civarındaki büyük ticaret yollarının kontrolünü de ellerinde bulunduruyorlardı (Baştav, 1987: 158). Bulgar kabileleri bu dönemlerde Don Irmağı ile Kuban Irmağı arasındaki bölgede Hazarların egemenliği altında yaşamaktaydılar. Hazarlar, Bulgarları ve onlara bağlı olan Macarları, Avarlara karşı sınır bekçisi olarak kullanmışlardır (Fehér, 1984: 30).

Hazar Kağanlığı X. yüzyılın ortalarına kadar bölgede en güçlü devlet olmayı sürdürmüştür. Fakat daha sonra paralı asker kullanımı, Slavların ve Kıpçakların baskıları ve ticaret merkezlerinin ele geçirilmesi Hazarları iyice zayıflamıştır. Ticarî faaliyetlerin durmasıyla devlet yıkılış sürecine girmiş, buna bağlı olarak paralı askerlerin ücretleri ödenemez hâle gelmiştir. Tüm siyasi ve idari yapı çökmüştür (Taşağıl, 2014: 278).

1.2.5. Tuna Bulgar Devleti Dönemi

Magna Bulgaristan'ın kurucusu Kubrat Han'ın ölümü üzerine geride kalan beş oğul kendi aralarındaki anlaşmazlıklar sonucunda, ayrılıp kendi tebaaları ile birlikte farklı bölgeler göç etmişlerdir. Bu oğullardan üçüncüsü olan Asparuh ise Dnyeper ve Dnyester nehirlerini geçerek yerleşim için uygun olan Tuna civarındaki Onglos bölgesine yerleşti. Asparuh Han ve tebaasının bu göç hareketi Bulgarlar için bir dönüm noktası idi (Lang, 1976, 42). Bu sıralarda ise Bizans, Araplarla meşguldü. Araplar, Anadolu'ya akınlarını sıklaştırmış ve İstanbul'u kuşatmışlardı (Fehér, 1984: 45). Tuna Bulgarların, Kutrigurlardan oluştuğu söylenmektedir; fakat onların Onogur olduklarıyla ilgili delillerin olduğu da belirtilmektedir (Zimonyi 2013: 202). Bulgarların bölgeye net geliş tarihi belli değildi. Bizans kaynakları; Bulgarların geliş tarihini Bizans'ın bölgede hareketlilikleri fark etmesiyle ilişkilendirir. Arapların yenilmesiyle beraber bölgede Bizans güç kazanmıştır. Slav kabileleri ve Avarlar, Bizans'ın mutlak hâkimiyetini kabul etmiştir. Bu seferde Bizans'ın karşısına Balkan coğrafyasında Bulgarlar çıkmıştır (Vasiliev, 1943: 277). Asparuh komutasındaki Bulgarların, Tuna'yı geçip Dobruca bölgesine gelmesiyle birlikte, Bizans büyük bir ordu ile bölgeye hareket etti. Fakat Tuna bataklıkları Bizans ordusunu zor durumda bıraktı. Bunun üzerine Bizans ordusu dağınık bir şekilde geri çekilmeye başladı. Böylece Bulgarlar büyük bir zafer kazandı. Daha sonra Bizans, Bulgarlar ile 681 yılında barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı (Fehér, 1984: 45). Antlaşma sonucunda Bizans vergi ödemeye mecbur oldu. Balkanlarda da bir Slav-Bulgar Devleti oluştu. Bu devlet o zamana dek Bizans'ın Balkanlarda tanıdığı tek devlet idi (Loath, 2005: 301). Bulgar Devleti, bölgede maddi ve manevi kültürün gelişmesinde de büyük bir rol oynamıştır. Bölgede nüfusun büyük bir çoğunluğu Slavlardan oluşmaktaydı. Slavlar yönetici sınıf olan Bulgar Türkleri himayesinde ekonomik ve kültürel açıdan gelişti. Daha sonra iki yüz yıl içerisinde devletin yönetici sınıfı da Slavlaşmış, Slav toplumu ve devleti ortaya çıktı (Tekin, 1987: 5).

Asparuh'un ölümü (702) üzerine tahta oğlu Tervel geçer. Tervel, sürgüne gönderilen Bizans İmparatoru II. Justinianus ile sıkı ilişkiler içerisindeydi. II.

Justinyanus, Tervel'den yardım istedi ve birlikte 705 yılında Bizans surlarının önüne geldi. II. Justinyanus'un taraftarlarının da desteğiyle şehir işgal edildi. Daha sonra II. Justinyanus 708 yılında Bulgar Türkleri üzerine de başarılı olamadı (Fehér, 1984: 45). II. Justinyanus'un ölümünden sonra III. Theodosios imparator oldu ve aynı yıl Tervel ile bir barış antlaşması imzaladı. Yine Arap saldırıları karşısında Tervel'den de yardım istedi. Bu yardım sayesinde Araplar geri püskürtüldü. Tervel 718 yılında öldü. Buradan itibaren Bulgarlardan yaklaşık 37 yıl boyunca Bizans kaynaklarında bahsedilmedi. Bunun sebebi olarak da iç işlerdeki karışıklıklar ve Araplar yapılan mücadeleler olarak belirtilir (Tekin, 1987: 6). Tervel'den sonra tahta sırasıyla; *Tvirem Han*, *Sevar*, *Kormisoş*, *Vineh* (**Sovineh*), *Teleç*, *Savin*, *Umor*, *Telerig Han*, *Kardam Han* geçti⁵. Daha sonra başa *Krum Han* geldi. Krum Han döneminde ülke toprakları genişledi. Doğu Macaristan ile Transilvanya alındı. Bizansla girdiği mücadeleleri kazandı. Krum Han'dan sonra devletin başına Bulgar tarihinin en önemli hükümdarı olan *Omurtag* geçti. Omurtag döneminde ekonomik ve kültürel alanda gelişmeler yaşandı. Ticaret yollarının ülke toprakları içerisinde geçmesi ve Bizans ile yapılan barış antlaşması ülkenin kalkınmasında büyük rol oynadı (Tekin, 1987: 8). Bu dönem Tuna Bulgar Devleti'nin altın çağı olarak da nitelendirilir. Şehirler saraylar anıtlar ve su yolları yapıldı ve ülke güzelce imar edildi (Ercilasun, 2015: 199).

Tuna Bulgarları, Persiyan ve Boris döneminde Makedonya ve Trakya bölgesini fethetti. Ülkedeki Hristiyan nüfusu ise giderek artmaya başlamıştı. Yönetici ve asker olan Tuna Bulgar Türklerinin sayısı ise oldukça azalmıştı. Daha sonra Boris Hristiyanlığı kabul etti ve Mihael adını aldı. Bu adım stratejik olarak da değerlendirilebilir. Eğer Boris din değişikliği yapmasaydı, ülke içerisindeki Hristiyanların Bizans'a katılması söz konusu olabilirdi. Boris, Papa ile de ilişkiler kurup Bulgar kilisesini Bizansa bağımlı olmasını engellemeye

⁵ Bulgar hanlarının tahta geçiş tarihleri ve dönemleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. (Tekin, 1987: 6-7; Arda, 2012: 40-56).

çalıştı. Din kitaplarını da eski Kilise Slavcasına çevirtti (Ercilasun, 2015: 199; Tekin, 1987: 8-9; Fehér, 1984: 55-56).

1.2.6. İdil Bulgar Devleti Dönemi

İdil Bulgar Devleti'nin siyasi teşekkülü, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra VII. ve VIII. yüzyıl civarında Hazar baskılarından dolayı göç eden Bulgar göçebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Bulgar göçebelerinin Orta İdil bölgesine tam olarak geçiş tarihleri bilinmemektedir. Arkeolojik kalıntılara dayandırılarak Bulgarların, Orta İdil bölgesine dört farklı göç dalgası ile yerleştikleri düşünülmektedir (Kurat, 1972: 10; Muhamedyarov, 1968: 8). İlk göç dalgası arkeologlar tarafından Bulgar Devleti'nin dağılması ile bağdaştırılmaktadır. İlk göç hareketi ile bağlantılı olarak Tataristan, Samara-Ulyanovsk bölgesinde, VII-VIII yüzyıllar dolaylarında Bulgar göçmenler tarafından bırakıldığı düşünülen toprak setli ve taş doldurmalı *Novinkovsk* tipi olarak adlandırılan kalıntılara rastlanmıştır. İncelemeler sonucunda G.İ. Matveva; Asparuh idaresinde Tuna'ya göç eden Bulgarın döneminde, Novinkovsk mezarlarını bırakan Bulgarların Orta İdil bölgesine yerleştiğini belirtmiştir. Novinkovsk tipi kurganların tarihlendirilmesi için nümizmatik verileri kullanılmıştır. Bu kurganlarda iki adet altın Bizans solidi bulunmuştur. Bu solidlerin üzerinde Kubrat Han'ın sıkı ilişkiler içerisinde olduğu Bizans imparatorları Herakleios ve Konstant'ın tasvirleri bulunmaktadır. Bu verilere bakıldığında bu solidlerin basımı ve mezara konulması arasında 20 yıl geçtiği arkeologlar tarafından düşünülmektedir. Bu da Şilovsk kurganlarının VII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bu durumu arkeologlar şu şekilde kanıtlamaktadırlar: Mezarlar yüzeyde ve kuyularda at kemikleri bulunması, merkez mezarlarda köşelerin dökme doldurulması, kuyu kazılarak defnedilmesi, erken dönem Bulgar kapları benzerlikleri bulunan Saltova kapları (Hazar Kağanlığı döneminde gelişen Bulgar arkeolojik kültürü). Tüm bu verilere dayanarak Orta İdil bölgesine ilk büyük göçün VII. yüzyıldan itibaren başladığı söylenebilir (Koç, 2010a: 18-86; Koç, 2010b: 38-52).

Orta İdil Bölgesine yapılan ikinci büyük göç dalgası Hazar-Arap savaşlarının sonrasında VIII. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir. 737 yılında Arapların, Hazarları ezici bir şekilde yenmesi sonucu Bulgarların büyük bir kısmı Orta İtil bölgesine geçmiştir (Koç, 2010a: 18-86). Arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklar bakarsak VIII. yüzyıldaki Arap-Hazar savaşları Hazarların merkezini kuzey Kafkasya'dan aşağı İdil'e doğru değişmesine sebep olmuştur. Orta İdil bölgesine gelen Hazar (Bulgar) boyları Kama ağzına kadar İdil'in her iki yakasına da yerleşmişlerdir (Zimonyi, 1989: 92-93).

Üçüncü büyük göç dalgası Hazar Kağanlığı'nın Museviliği kabulünden sonra IX. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleşmiştir. Bu karar Bulgarlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Ortaya büyük problemler çıkmış, bunun neticesinde yeni bir göç dalgasına zemin hazırlanmıştır. Üçüncü büyük göçün tarihlendirilmesi yapılırken *tankeevsk* ve *tetiüşsk* mezarlıklarına bakılmış, arkeolojik verilerden ve nüvizmatikten yararlanılmıştır.

IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında Orta İdil bölgesine dördüncü büyük göç dalgası gerçekleşmiştir. Bu göçün hareketinin gerçekleşme nedeni ise Peçeneklerin ve başka göçebelerin Hazar Kağanlığı'na doğru ilerleyişidir.

X. yüzyıla kadar Güney-Doğu Avrupa'ya süren Bulgar göçleri neticesinde, İdil-Kama bölgesindeki yerli nüfus üzerinde Bulgar hâkimiyeti sağlanmıştır (Kafesoğlu, 1985: 3). X. yüzyılda Bulgarlar, tüm bölgedeki nüfusu kendisine tâbi kılmıştır Bu dönemden bahseden yazılı kaynaklarda Orta İdil'deki bu durum değerlendirilirken Bulgarlar artık hâkim güç ve coğrafyadaki nüfusun birleşme merkezi olduğu ifade edilir. Bu birleşmenin net olarak tarihi veya hangi hükümdar döneminde olduğu belli değildir. Fakat Almuş Şilki'nin babası zamanında tamamlanmış olduğu düşünülür (İzmaylov, 2006: 125).

Orta İdil ve kolları çevresindeki Bulgarların öncülüğünde, bölgede eskiden beri var olan boyların toplumsal ve ekonomik olarak gelişmesi İdil Bulgar Devleti güçlendirmişti (Grekov, 1945: 519). Bulgarlar bölgede hâkim güç konumundaydılar ve toplumun askeri ve idari açıdan elit kısmını oluşturuyorlardı. Diğer boylardan olanlar ise Bulgarlara bağımlı idiler. Bu dönemde elit sınıfa girebilmek için Bulgarlarla akrabalığın olması gerekiyordu

ve Bulgar boyundan olmak daha yüksek statüye sahip olmak anlamına geliyordu (İzmaylov, 2006: 125).

İdil Bulgar Devleti'nin kuruluşunda ekonomik faaliyetler önemli rol oynamıştır. Büyük İdil yolunun işlevselliği ve Harezm bölgesine giden kervan yolu devletin ekonomik açıdan zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Bunun sonucunda; Azak, Don ve Kuzey Kafkasya bölgelerinden akraba Türkler bölgeye kitlesel bir şekilde göç etmişlerdir. Bu şartlarda İdil Bulgar Devleti kurulmuştur (Koç, 2010a: 18-86).

İslam kaynaklarındaki İdil Bulgarları ile ilgili en eski kayıtlar, İbn-i Rusteh'in eserinde görülmektedir. Bu eserde İdil Bulgarları'nın coğrafi konumlarına, hükümdarlarının ismine, coğrafi özelliklerine Barsula, Asgıl ve Bulgar diye üç kısımdan oluştuklarına, Hazarlar ve Ruslarla ticaret yaptıklarına, ticareti yapılan tarım ürünlerine ve halkın Müslüman olduğuna değinilmiştir. X. yüzyıl civarında Bulgarlar, Müslümanlığı iyice benimsemiş ve akabinde siyasi faaliyetlere de girişmiştir. 920 civarında Bulgar hükümdarı Almuş, Abbasi Halifesi Muktedir'e elçi göndermiştir. El Muktedir'den Hazarlara karşı kale yapımı için para, İslam'ı öğretecek âlimler talep etmiştir. Halife bu isteği kabul ederek bir heyet yollamıştır. Bu heyetin içerisinde İbn Fadlan'da vardır. Yolculuk sonrasında İbn Fadlan, Seyahatnâme yazmış ve bu Seyahatnâme'de İdil Bulgarları ve Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk boyları hakkında, onların tarihi ve sosyal durumunu yansıtan eşsiz bilgiler vermiştir. İdil Bulgarlarının yıkılış sürecinde ise Rus korsanları ve Moğol saldırıları büyük rol oynamıştır. Rus korsanları, Bulgar tüccarlarını soymuş; hatta Bulgar iline inip köyleri ve şehirleri yağmalamışlardır. Moğollar ise Bulgarların üzerine iki kere gitmiş, ilkinde (1223) Moğol saldırıları zararsız bir şekilde atlatılmıştır. İkinci büyük Moğol saldırısı ise Batu Han zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Doğu Avrupa'da ilk önce Bulgarlar ortadan kaldırılmıştır. Moğollar; insanları öldürüp, şehirleri ve köyleri yıkmışlardır. Elli bin nüfuslu büyük Bulgar şehrini tamamıyla tahrip etmişlerdir (1236) (Taşağıl, 2014: 266).

1.2.7. Altın Orda ve Kazan Hanlığı Hâkimiyeti Dönemi

Moğol istilasından sonra, İdil Bulgarlarının iktisadi ve idari yapısı çok büyük sekteye uğramıştır. Fakat bu olayın sonucunda bile kısmen de olsa ayakta kalabilmiştir. Daha sonrası ise yeni kurulmakta olan Altın Orda Devleti'ni metbû tanıyarak onların içerisinde kendilerine yer edinmeye çalışmışlardır. İstila sonrasında İdil Bulgarlarının bir kısmı katledilmiş bir kısmı esir edilmiştir. Bir kısmı ise kaçmayı başarak başka bölgelere göç etmişlerdir. Kaçış noktası olarak kendilerine daha tenha bölgeler seçmişlerdir. İdil'in sağ kenarındaki ormanlık bölge ve Kama'nın kuzeyinde bulunan Kazanka Suyu havzasındaki ormanlık gölgeler gibi. Askeri faaliyetler sonrasında Altın Orda Devleti ekonomiyi canlandırmak için yeni uygulamalarda bulunmuştur. Bu bağlamda başka bölgelere kaçan İdil Bulgarlarının bir kısmını geri döndürerek ekonomiyi iyileştirmeye çalışmışlardır. Ancak İdil Bulgarlarının büyük bir kısmı yeni geldikleri bölgede kalmışlardır. Kama ve kuzey çevresindeki arkeolojik kalıntılar bu bilgiyi doğrular niteliktedir (Koç, 2010a: 185).

Batu Han, Ruslar ve merkez Avrupa üzerine doğru yaptıkları seferlerde kendilerine merkez üssü olarak Bulgar şehrini seçmiştir (Safargaliyev, 1996: 297). Moğolların merkezinin Bulgar şehri olduğu Rus kroniklerinde ve diğer yazılı kaynaklarda da desteklenmiştir. 1250-1260 arası Altın Orda'nın ekonomik merkezi Bulgar şehri olmuştur. Ayrıca bu dönemdeki altın ve gümüş paralar Bulgar şehrinde basılıyordu (Fedorov-Davidov, 1973: 76). Ruslar ve Bulgarlar kendi bölgelerinde yönetimleri, Moğolların vassalı olarak devam ettirmişlerdir. Bunu destekleyen Rus kroniklerinde bazı kayıtlar mevcuttur. Bu kroniklere göre kendi bölgelerini yönetmek isteyen Ruslar ve Bulgarlar, Altın Orda Hanı ile görüşmüşler ve ondan yarlık almışlardır. Fakat bunun neticesinde İdil Bulgar birliği dağılmış, Altın Orda'ya bağlı farklı vassal beyler ortaya çıkmaya başlamıştır (Şpilevskiy, 1877: 162; Nasanov, 1940: 11).

1360 yılından itibaren Bulgarlar, hem Altın Orda beyleri tarafından hem Novgorodlu şehir eşkıyaları tarafından hem de Rus knezleri tarafından saldırılara uğramıştır. Tüm bu olaylar neticesinde Bulgarların yaşamış olduğu alan daralmış ve Bulgarlar, Kama bölgesine sıkışmışlardır. Bu bölge aynı

zamanda XIV. yüzyıl ve XV. yüzyıl arasında Kazan bölgesinin sınırları oluşturmuş, sonrasında ise Kazan Hanlığı'na dönüşmüştür (Halikov, 1994: 61-62)

1380 yılı civarında Altın Orda, Ruslarla yaptığı Kulikova Savaşı'nda Dimitriy Donskiy tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bunun sonucunda Altın Orda'da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Timur'un da desteğiyle Mamay Han devrilmiş, tahta Toktamış Han geçmiştir (Kamalov, 2009: 100-103).

Toktamış Han merkezde otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Timur'un hâkimiyet alanlarına seferler düzenlemiştir. İlk önce Timur'un hâkimiyet alanı içerisindeki Harezmi bölgesinde kendi adına para bastırmıştır. Sonra Azerbaycan'a daha sonra ise Buhara'ya yönelmiştir. Burada birçok köyü ve şehri yağmalamıştır. Sonuç olarak 1391'de Toktamış ve Timur, Kunduzça Savaşı'nda karşılaşmış ve Toktamış çok ağır yenilgiye uğramıştır. Timur 1395 yılında Toktamış'ı tekrar yenilgiye uğratmış, sarayını ele geçirmiş ve tüm Altın Orda topraklarını yağmalamıştır. Timur'un seferlerinden sonra da Bulgarlar farklı bölgelere göç etmişlerdir. Bu seferler sonucunda Altın Orda'nın otoritesi zayıflamış, Rusların ise güçlenmiştir. Akabinde ise Orta İdil bölgelerine saldırılar düzenlemişlerdir. Siyasi kargaşanın ve güvensiz ortamın içerisinde kalan Bulgarlar, Zakamye bölgesine doğru ilerlemişlerdir (Koç, 2010a: 207). Sürekli saldırılar altında kalan Bulgar şehri; 1431 Rus saldırılarından sonra harabeye dönmüş, yavaş yavaş ekonomik ve kültürel merkez olma özelliğini kaybetmişti. Bulgarlar bunun sonucunda daha kuzeye göç etmiş ve Kazan şehri Bulgar nüfusunun çoğunluğunun barındığı bir merkez haline dönüşmüştü. Toktamış Han'nın torunu olan Ulu Muhammed Han, yeni kuracağı devletin (Kazan Hanlığı) merkezi olarak Bulgar yerine Kazan şehrini seçmiştir.

Bulgarların kültürel birikimleri, Kazan Tatarlarına önemli ölçüde geçmiştir. Çünkü Bulgarlar, Tatarların etnonomi içinde bulunmaktadır. Sonuç olarak Kazan Hanlığı, Altın Orda ve İdil Bulgar Devleti'nin devamı niteliğindedir.

1.2.8. Rus Hâkimiyeti Dönemi

Kazan Hanlığı'nın 1552'de düşmesinden sonra bölgede Rus hâkimiyeti fiili olarak başlamıştır. Bu süreç Çarlık hâkimiyeti altında 1917 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde İslamiyeti pek bilmeyen Çuvaşlara, Hristiyan misyonerler gönderilmiştir. Böylelikle büyük bir kesimin Hristiyanlaşması sağlanmıştır. 1743'den sonra misyonerlik çalışmalarının hızı artmış; hatta İncil'in Çuvaşlara öğretilmesi için Çuvaşçaya bile çevrilmiştir. Dolayısıyla Çuvaşça dil malzemeleri oluşmaya başlamış ve Çuvaşça grameri hazırlanmıştır.

Türk yurtları Ruslar tarafından alındıktan sonra buradaki verimli topraklar; Ruslara, kiliselere ve Hristiyanlığı kabul eden *Kreşinlere* verilmiştir. Ayrıca bölgedeki Türklere çok ağır vergiler yüklenmiş ve bir daha kendilerini toparlamaları engellenmiştir. 1917 Ekim devriminden sonra 24 Haziran 1920'de Çuvaşistan eyalet hâline gelmiştir. 21 Nisan 1925'te ise SSCB'ye bağlı muhtar bir Sovyet cumhuriyeti hâline dönüşmüştür. 1989 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'na bağlı bir şekilde Çuvaş Özerk Cumhuriyeti olarak günümüze kadar gelmiştir (Gömeç, 2015: 325-329).

1.3. Çuvaşça Hakkında Genel Bilgi

Çuvaşça, Eski Batı Türkçesinin (Ogur grubu) bir kolu ve günümüzdeki tek temsilcisidir. Aynı zamanda İdil Bulgarcasının devamı niteliğindedir. Çuvaşçanın *Lir Türkçesi* veya *r/l grubu* gibi adlandırmaları da bulunur. Çuvaşçanın başlangıçta bir Türk dili olduğu ispatlanamamış ve ortaya farklı bilim adamları tarafından çok çeşitli görüşler konmuştur. Daha sonra W. Schott tarafından $z \sim r$ ve $\text{ş} \sim l$ kurallı ses denklikleri (*sound correspondences*) bulunarak Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu ispatlanmıştır.

İbrahim Arıkan'ın (Krasnov, 1989: 52) aktardığına göre; Çuvaşça 18. yüzyıldan itibaren metinler üzerinden takip edilebilmektedir. Bu metinlerin sayıları pek fazla olmamakla birlikte, içerik olarak şiir ve dinî çeviri metin ağırlıklıdır. Rusların, Çuvaşlar üzerinde uyguladığı Hristiyanlaştırma ve

Ruslaştırma politikaları sonucunda ilk metinlerden itibaren Çuvaşça üzerinde Rusçanın büyük bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir (Arıkan, 2011: 74).

Günümüzde de bu yoğun baskı devam etmekte ve Çuvaşçayı geleceğini tehdit etmektedir. Çuvaşça konuşurlarının sayısı günden güne azalmaktadır⁶

Çuvaşçanın temel ses özellikleri şu şekildedir⁷:

1. GT' de *ş* / *z* sesine karşılık Çuvaşçada *l* / *r* bulunur. Örneğin; GT *tokuz* “dokuz” = Çuv. *tīhhīr*, GT *öküz* = ÇT *vīkīr*, GT *kız* “kız” = Çuv. *hīr*, GT *yaş* “yıl, yaş” = Çuv. *śul*, GT *taş* “taş” = Çuv. *çul* vb.
2. GT'de *ş* sesine karşılık Çuvaşçada, bazı sözcüklerde ön damaksıl *ś* sesi bulunur. Örneğin. GT *baş* = Çuv. *puś*, GT *kaşı-* = Çuv. *hīs* vb.
3. GT'de *d* sesi Çuvaşçada *r*'ye değişir. Örneğin; Çuv. *ura* “ayak” < **adak* GT *ıd-* “göndermek” = Çuv. *yar-* vb.
4. Sözbaşı *y* sesi Çuvaşçada *ś*'ye değişir. Örneğin; **yāruk* “günah” > Çuv. *śilīh*, *yūnuḵ* “un” > Çuv. *śimīh*, **yēti* “yedi” > Çuv. *śiççi* vb.
5. *ç* sesi her durumda ön damaksıl *ś* sesine değişir: **çeçek* “çiçek” > Çuv. *śeśke*, **çana* “kızak” > Çuv. *śuna*, **ölç-* “ölçmek” > Çuv. *viś-* vb.
6. *ı*, *i* sesleri önündeki *s* sesi Çuvaşçada *ş* 'ye değişir: *siṇek* “sinek” > Çuv. *şīna*, **siṇūk* “kemik” > Çuv. *şimī*, **sāriḡ* > **sīariḡ* > Çuv. *şuri* “ak” vb.
7. *ı*, *i* sesleri önündeki *t* sesi Çuvaşçada *ç* 'ye değişir: **tıl* “dil” > Çuv. *çilhe*, **tāl* “taş” > **tial* > Çuv. *çul*, **yēti* “yedi” > Çuv. *śiççi*
8. Uzun ünlülerden önce Çuvaşçada *y* türemesi meydana gelir: **āt* “ad” > Çuv. *yat*, **āçı-* “acımak, ekşimek” > Çuv. *yüś*, **ēl* “halk” > Çuv. *yal* “köy” vb.

⁶ 2015-2016 eğitim döneminde öğrenci değişim programıyla Çuvaşistan'da bulunduğumuz süre içerisinde Çuvaşça Dili Bölümü'nde dahi çok az öğrenci Çuvaşça bilmekte bu sebeple bazı dersler öğrencilerin anlayabilmesi için Rusça anlatılmaktaydı. Şehirde ise Çuvaşça, yaşlı insanlar tarafından nadir olarak konuşulmaktaydı. Sonuç olarak Rusçanın eğitim ve devlet dili olarak üst katman dil konumunda bulunması Çuvaşçayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

⁷ Bu bölümdeki bilgiler (Yılmazkaya, 2016: 39-40)'dan alınmıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Ceylan, 1997; Agyagási, 2019.

9. Yuvarlak ünlülerden önce *v* sesi türer: **ōn* “on” > Çuv. *vunnĩ*,
**urun* “uzun” > Çuv. *vĩrĩm*, *öl-* “ölmek” > Çuv. *vil-*, **ölç-* > Çuv. *viś-*,
**ört-* > Çuv. *vit-* vb.

1.4. Çuvaşçanın Tasniflerdeki Yeri

Eski Batı Türkçesinin tek temsilcisi olan Çuvaşçanın tespit edilmesinden sonra onların hem etnik kökenleri hem de dilleri merak konusu olmuştur. Araştırmacılar, Çuvaşların etnik kökenlerinin ve dillerinin sınıflandırılması konusunda başlangıçta problem yaşamışlardır. Çuvaşların; coğrafi, kültürel ve dilsel açıdan çok fazla etkileşim içinde bulunmuştur. Bunun sonucu olarak Genel Türkçeden çokça farklılaşmıştır. Çuvaşçanın, Yakutça ile beraber Türk dili konuşan kitleden en eski dönemlerde ayrılmış olması tasniflerde bilim adamlarının işini zorlaştırmış ve farklı yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Çuvaşçanın, Mançu-Tunguz ve Fin-Ugor dilleriyle benzerlikler göstermesi bir Türk dili olduğunun kanıtlanması sürecini uzatmıştır. Radloff, Çuvaşçayı üç aşamadan oluşmuş, bir Fin-Ugor dili olarak değerlendirmiş, Németh, Çuvaşça ile Moğolca arasında bir soy akrabalığı üzerinde durmuştur. Z. Gombocz ise Çuvaşçanın, Moğolca ve Türk dilleri arasında bir köprü oluşturduğunu dile getirmiştir (Yılmaz, 2011: X).

Çuvaşça ile ilgili daha farklı görüşler bildiren bilim adamları da vardır. Örneğin; Levesque ve Castren tarafından Çuvaşça, Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili olduğu ileri sürülmüştür. Bunun yanı sıra Aşmarin ve Grønbech ise Çuvaşçanın, İlk Türkçeye dair arkaik unsurlar taşıdığını eserlerinde yer vermişlerdir (Ceylan, 1997: 5-6; Yılmaz, 2002: 192-193). Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunun kanıtlanabilmesi içinse kurallı ses denkliklerine ihtiyaç vardır. Bu kurallı ses denkliklerini de W. Schott tarafından 19. yüzyılda bulunmuştur. Schott ilk önce *z~r* ses denkliğini, daha sonra ise *ş~l* ses denkliğini bulmuştur (Poppe, 1965: 128).

Bilim adamları, tasniflerde uvaşaya şu şekilde yer vermiştir: Bilindiği zere Türk lehçelerinin ilk bilimsel tasnifi Samoyloviç tarafından 1922 yılında *Nekotorie dopolneniya k klassifikatsi turetskih yazikov* (Türk dillerinin sınıflandırılmasına bazı ilaveler) adlı yazıda yapılmıştır. Yapılan bu tasnifte kriter olarak ses denklikleri kullanılmış, bunun yanında coğrafi durumlarına ve etnik yapılarına göre de kategorize edilmiştir. Bu bağlamda uvaşa *r~z* ses denkliğine göre *Bulgar grubu* içerisinde değerlendirilmiştir (Ersoy, 2017: 33; Akar, 2005: 48; Tavkul, 2003: 6).

Johannes Benzing ve Karl Menges tasnif denemelerinde Türk lehçelerinin sadece fonetik özelliklere göre açıklanabilecek kadar sabit olmadığını belirtmiş, dolayısıyla Türk lehçelerinin tasnifinin kaba hatlarıyla yapılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Benzing ve Mengez fonetik ve gramer özelliklerini temel alarak dilbilim tarihi açısından tasniflerini beş ana gruba ayırmıştır. Bu tasnifte uvaşa *Bulgar grubu* içerisinde ele alınmış ve Volga ve Tuna Bulgar Türkçesinin devamı olarak nitelendirilmiştir (Tavkul, 2003: 17).

Radloff'un 1882 yılında Leipzig'de yayımladığı *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Kuzey Türk dillerinin fonetiği)adlı eserinde sınıflandırmasını dört gruba ayırarak coğrafi bir sınıflandırma yapmış, daha sonra her grubun ses özelliklerini belirtmiştir. Fakat bu tasnifte uvaşaya yer verilmemiştir. Bu bakımdan da eleştirilmiştir (Tavkul, 2003: 3-4; Akar, 2005: 46-47; Ersoy, 2017: 33).

Ramstedt, Fin ansiklopedisinde yer alan tasnifinde kriter olarak Eski Türkçedeki /d/ sesinin durumu, tek heceli kelimelerin sonundaki /ag/ ses grubunun durumu ve kelime başındaki /t/ sesinin durumuna göre bir sınıflandırma yapmış ve uvaşayı ayrı bir grup olarak ele almıştır (Akar, 2005: 47; Tavkul, 2003: 5-6; Ersoy, 2017: 33).

Macar Türkolog Ligeti'nin tasnifinde uvaşa, ayrı bir grup olarak ele alınmıştır (Tavkul, 2003: 11; Ersoy, 2017: 33). Malov'un tasnifinde kriter olarak tarihi kayıtlar kullanılmıştır. Bu tasnifte uvaşa *Yeni* başlığı altında sınıflandırılmıştır. Baskakov ise Türkçeyi Batı ve Doğu Hunik olarak ikiye ayırmış, uvaşayı da *Batı Hun*, *Bulgar Grubu* içerisinde sınıflandırmıştır.

(Tavkul, 2003: 13-16). Räsänen kendi tasnifinde Türk lehçelerini yedi ana grubuna ayırmış ve Çuvaşçayı, *Çuvaş dili* içerisinde ayrı bir grup olarak ele almıştır (Akar, 2005: 49). R.R. Arat, yaptığı tasnifte kriter olarak fonetik esasları kullanmıştır. Türk dilini, Türk lehçe grupları ve Türk şive grupları diye ikiye ayırmış, Çuvaşçayı da *r-grubu (Çuvaşça)* başlığı altında Türk lehçe grupları içerisinde yer vermiştir (Tavkul, 2003: 16-17; Akar, 2005: 53; Ersoy, 2017: 33).

Talat Tekin, yaptığı tasnifte kendinden önceki tasnifleri değerlendirmiş daha sonra da kendi sınıflandırmasını yapmıştır. On iki gruba ayrılan bu tasnifte Çuvaşça ilk grup yani *r/l grubu* içerisinde değerlendirilmiştir. 1998 yılında L. Johanson tarafından yapılan tasnifte Türk lehçeleri altı gruba ayrılmış, kriter olarak da fonetik ve coğrafi özellikler kullanılmıştır. Lars Johanson, Çuvaşçayı beşinci grupta *Ogur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi Çuvaşça* başlığı altında değerlendirmiştir (Akar, 2005: 49-52).

Çuvaşça; Friedrich Adelung'un tasnifinde *Moğol Tatar Irkı* grubunda ele alınmış, Balbi'nin tasnifinde diğer Türk lehçelerinden ayrı bir kategoride sınıflandırılmıştır. Palmblad'ın tasnifinde Çuvaşlar, *Türkçe Konuşan Fakat Türk Kökenli Olmayanlar* kategorisine dâhil edilmiştir. Németh'in tasnifinde Çuvaşça ve Yakutça ayrı bir kategoride diğer Türk lehçeleri ayrı bir kategoride değerlendirilmiştir (Arat, 1953: 59-138).

2. GELENEKSEL DİN

2.1. Geleneksel Türk Dini

Türklerin ilk dini, isminin tam olarak tespit edilememesine karşı kitabelerden yola çıkılarak Kök Tengri dini olarak adlandırılmıştır. Kök Tengri inancının da kendine has özellikleri vardır. Her dinde tapınılan bir tanrı ve ona ulaşmak için yapılması gereken farzlar -namaz, oruç, kurban vb.- mevcuttur. Eski Türklerde de tabiatta kutsal olarak kabul edilen (ıduk) bazı gizli kuvvetlerin varlığına inandıklarını görmek mümkündür. Tüm eski toplumlar da olduğu gibi anlamlandıramadıkları her türlü doğa olaylarına ve çevredeki fiziki oluşumlara karşı şaşkınlıkla karışık bir saygı hissi beslemişlerdir. Her ne kadar göktekileri, Tanrı yerine koymaya çalışmışlarsa da bunlarında üzerinde her zaman inandıkları daima büyük bir yaratıcı ve koruyucu bulunmaktaydı (Gömeç, 2019). Geleneksel Türk dininde doğa merkeze alınmıştır. Bunun sebebi ise göçebe toplumlar da yaşamlarını doğa üzerinden sağlamalarıdır. Doğanın yaratıcısının Tengri olduğuna inanılır. Bu nedenle doğaya da saygı gösterilir. Hayvanların yazın yazlakta kışın kışlakta otlatılmaları, suya saygı gösterilmesi, akan suda çamaşır yıkanmaması, çimlerin kesilmemesi ve her hayvanın ruhunun olduğuna inanılması gibi durumlar bunlara birer örnektir (Talgat, Ayman, 2015).

Talgat ve Ayman'ın, Klyashorniy'den aktardığına göre ise Türklerin dini; yukarı, orta ve aşağı şeklinde üçe ayrılmıştır. Şamanizm olarak kabul edilmiştir. Yukarı dünyanın tanrısı *Tengri*'dir. Orta dünyanın tanrısı ise *yer-su*'dur. Aşağı dünyanın tanrısı ise *Erlik*'tir. Fakat geleneksel Türk dini ile Sibiry Şamanizmi birbirine karıştırılmamalıdır. Bu ikisi arasında büyük farklılıklar vardır. Talgat ve Ayman'ın Sartkozhauly ve Doerfer'den aktardığına göre şamanizmin eski Türk dininden arta kalan kalıntılar olduğu Kazak Türkolog Sartkozhauly tarafından belirtilmiştir. Doerfer'de Sartkozhauly ile aynı görüşleri hemen hemen paylaşmış ve eski Türklerin inanışlarının zamanla geliştiğini ve *monoteizme* (tek tanrıcılığa) yaklaştığını belirtmiştir. Bu bağlamda Türk dinin ise Tengricilik olduğu sonucuna varmıştır. Doerfer eski Türk dininin Totemizm,

Şamanizm ve Tengricilik gibi üç oluşum aşamasından geçmesini mümkün görmüştür (Talgat, Ayman, 2015).

J. P. Roux, Türklerin ve Moğolların dinini açıklarken geleneksel Türk dinin bir anda oluşmadığını belirtmiştir. Yazılı kaynaklarda geç dönemde ortaya çıkmış olmasına rağmen bu inanışın bir proto döneminin olması gerektiğini söylemiştir. Bu dönemin Hunlarla birlikte başladığını ve bölgede yaşayan Türkler, Moğollar ve Mançu-Tunguzlar tarafından devam ettirildiğini ifade etmiştir. O; Yaşamlarının büyük bir kısmını hayvan yetiştiriciliği ile geçiren Türkler ve Moğolların aslında İskitler, Gotlar, İranlılar ve Cermenler ile aynı hayat tarzını paylaştıklarını ve çok fazla ortak noktaları olduğunu belirtip dinlerine de *pastoralizm* demiştir (Roux, 1999: 11-14).

Türklerin hayat tarzlarına bağlı olarak tarihi süreç içerisinde birtakım dini inanışlarla hayatlarını sürdürdükleri bilinir. Fakat bu dini inançları, yazıya geçirilmemiş olmalarından dolayı tam olarak ifade etmek oldukça güçtür. Bu sebep ile elde bulunan kaynaklar ışığında bu inanışlara, merkezinde Tanrı olan *inanç yumağı* denmiştir. Uzun bir süre içerisinde, farklı inançlarla oluşan bu *inanç yumağı* günümüzde de varlığını korumaktadır. Bu *inanç yumağını* biraz daha detaylı inceleyecek olursak merkezinde *Tengri* 'nin olduğu, yardımcı ve koruyucu ruhların bulunduğu, gök ve yer iyelerinin de olduğu bir inanış sistemidir. Ayrıca bu inanç sisteminde olağanüstü varlıklarla insanlar arasında aracılık yapan din adamlarına da *Kam* adı verilmiştir. Her varlığın bir iyesinin olduğu bu inanç sisteminde iyiliğin ve kötülüğün bu iyelerden geldiği düşünülür ve iyeler kızdırılmamaya çalışılırdı. Bu sebeple eski Türklerde *Tengri* ve iyeler için kurbanlar kesilir ve şükranlarını sunarlardı (Kalafat, 1998: 20-21). Mustafa Erdem ise dinin insanlarla birlikte ortaya çıktığını ve insanlar var olduğu sürece devam edeceğini söylemiştir. İnsanlık tarihinde tüm toplumların birer dini olduğunu, bu bağlamda Türklerin de kendine özgü ve dikkat çekici bir dinî inanışlarının bulunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bu inancın ismi de tartışma konusu olmuştur. Bunlara *Geleneksel Türk Dini İnanışları*, *Eski Türk Dini İnanışları*, *Tek Tanrı İnancı*, *Şamanizm* ve *Toyunizm* gibi isimler verilmiştir. Erdem, bu adlandırmaların doğru olmadığını dile

getirmiştir. *Şamanizm, Natürizm ve Animizm*’e ait özelliklerin tek başına bir din olarak algılanmadığını ve geleneksel Türk dini içerisinde farklı şekillerde varlığını sürdürdüğünü belirtmiştir. Bu inanışların Altay/Sibirya Türkleri arasında da varlığını sürdürdüğünü, dolayısıyla Türklerin milli inanışları demenin mümkün olduğunu dile getirmiştir (Erdem, 1998).

Harun Güngör ise Gök Tanrı İnancı ile ilgili olarak Gök Tanrı’nın *des otiosus*⁸ konumuna geçmesiyle birlikte diğer tabiat kuvvetlerinin kutsallaştırıldığını ifade etmiştir (Albayrak, 2015). Ayrıca, Harun Güngör, Türk dini tarihinin Türklerin Tanrı ile ilişkilerinin tarihi olduğunu ve Tanrı’ya olan inancın temel bir *arketip* (ilk örnek) oluşturduğunu ifade etmiştir. Çok fazla yazılı belgeye sahip olmasak bile Türklerin Tanrı inancını çok daha gerilere götürmek mümkündür. Güngör, Nemeth ve Hommels gibi araştırmacıların Sümerlerin Tanrısı *Dingir* ile Türklerin *Gök Tanrı*’sı arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Tüm tarihi Türk topluluklarının merkezinde, Tanrı inancının olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün çeşitli fonetik farklılıklarla birlikte Soyonlarda *ter*, Çuvaşlarda *tura*, Yakutlarda *tangara*, Kazan Tatarlarında *teri*, Moğollarda *tenggeri* şeklinde ifade edildiğini söylemiştir. Gök Tanrı inancının daha çok evrensel ve semavi dinlerin tek Tanrı anlayışına yakındır. İnsanlara yol gösteren, onlara hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Tanrı figürü hâkimdir. H. Güngör’ün, W.Schmidt’ten aktardığına göre de Türkler daha Asya Hunları döneminden *monotoizme* doğru gelişen bir dine sahiptiler (Güngör, 2002: 261-263).

⁸ Yarattığı dünyadan elini çekmiş, olan biten hiçbir şeye karışmayan tanrı.

2.2. Geleneksel Çuvaş Dini

Geleneksel Çuvaş dini, tüm Türk topluluklarının başka dinleri kabul etmeden önceki inanışlarıyla doğrudan benzerlik gösterir. Çuvaşlar, İslamiyetle ve Hristiyanlıkla tanıştıktan sonra geleneksel Çuvaş dininde değişimler meydana gelmiştir. Geleneksel dinde kullanılan terminoloji ve uygulamalar anlamsal olarak değişmeye veya diğer dinlere göre uyarlanmaya çalışılmıştır. Çuvaşlar tarihsel süreçte diğer dinlere geçmiş olmalarına rağmen geleneksel dinlerini de korumuşlardır. Çuvaşların geleneksel dinlerinin ve inançlarının yazılı bir malzemesi olmadığı için; geleneksel inanışlarıyla ilgili bilgiler genellikle sözlü malzemeye dayanır. Bu sözlü unsurlar bir şekilde yazıya geçirilmiştir. Çuvaşların inanışlarına “Çuvaş dini”, “*Yumšĭ* dini” gibi adlar verilmiştir; ama kendi inanışlarını Çuvaşlar -Durmuş Arık’ın Mészáros’dan (Mészáros 1909: 2) aktardığına göre- *vatĭ yĭla*, *aval yĭla* (eski inanış) olarak adlandırmışlardır. Ruslar, Çuvaşları *kreşinler* (vaftizliler) ve *yazıçnikler* (paganistler) olarak ayırmaktadırlar. Geleneksel Çuvaş inancına göre, Çuvaşların kendi dinlerini bırakıp başka bir dine geçmeleri yasak ve günahdır. Çuvaşlara göre kendi dinini sevmeyen başka bir dini de sevemez ve Tanrıya dua edemez. Dinini değiştiren Çuvaşların ise Tanrı tarafından cezalandırılacağına inanılır (Arık, 2007: 19-21). 2000’li yıllarda yapılan araştırmalarda Çuvaşistan’ın bazı köylerinde geleneksel dini inanışların devam ettiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, Müslüman ve Hristiyan Çuvaşlarında geleneksel dini inançlarının bazılarını sürdürdükleri görülmüştür. Bu sebeple Ruslar tarafından Hristiyan olan Çuvaşlara *çift inançlılar* denmiştir. Çuvaşların geleneksel Çuvaş dini inanışları, -diğer semavi dinleri kabul etmeden önceki- Türklerin geleneksel inançlarıyla büyük benzerlik gösterir. Geleneksel Türk dininde, Tanrı merkezli inancın yanında yer-su kültü, atalar kültü, öbür dünya ve çeşitli ruhlara da inanış vardır. Geleneksel Çuvaş dini de bu kavramlar üzerine kurulmuştur. Geleneksel Türk dinindeki uygulamalar nasıl İslamiyetten sonra değişime uğrayıp bir şekilde günümüze kadar ulaştıysa, geleneksel Çuvaş dininde de İslamiyet ve Hristiyanlığa geçişten sonra birtakım değişimlerle birlikte günümüze kadar ulaşmıştır (Arık, 2012: 35-40).

Harun Güngör'e göre; İdil Bulgarlarının soyundan gelen Çuvaşların eskiden diğer Türkler gibi Gök Tanrı dinine inandığını belirtmiştir. Ayrıca, bu geleneksel dinin tarihî bir unsur olmayıp tarihle birlikte ilerleyen bir olgu olduğunu, yok olmanın aksine form değiştirerek devam ettiğini söylemiştir. Güngör bunları söylerken dayanak noktası ise Hristiyan Çuvaşların günümüzde Tanrı için *Tura* ifadesini kullanması ve tıpkı geleneksel Türk dininde olduğu gibi inancın merkezinde *Tura*'nın bulunması olmuştur. İncil çevirilerinde de Tanrı için *Tura* kullanılmıştır. *Tura* eskiden hem *Tanrı* hem de *gökyüzünü* ifade ederken şimdi sadece Tanrı anlamında kullanılır. Geleneksel Türk dini unsurlarından olan *Kam*'ın karşılığı Çuvaşlar da ise *Yumsa*'dır. *Yumsa*'lar *Kam*'lardan farklı olarak davul ve def kullanmamışlardır. Çuvaşların bizdeki geleneksel dinin özelliklerinde olduğu gibi yağmurun yağması, sağlık, ürünlerin bol ve dönemin bereketli geçmesi için kurban adadıkları, Güngör tarafından belirtilmiştir. Ayrıca Çuvaşların geleneksel inanışları Hristiyanlığa geçtikten sonra da devam etmiştir. Çuvaşlar kendi dinleri ile Hristiyanlığı bağdaştırmaya çalışmışlardır. Bu yüzden Güngör, Çuvaş Hristiyanlığının *senkretik* (farklı inanışların kaynaştırılması) bir özellik gösterdiğini dile getirmiştir (Albayrak, 2015: 47-50).

Çuvaş halk dini, tarihi dönemlerde İslami etkileşim içerisinde kalmış bu da Çuvaşların geleneksel dini terminolojilerine yansımıştır. Ayrıca Rus Ortodoks Hristiyanlığının da etkisi içerisinde bulunmuşlardır. Tüm bu etkilerin altında yine de kendi geleneksel unsurlarını sürdürmüşlerdir. Bu geleneksel dinlerinin özü eski Türk dini özelliklerini taşımaktadır. Eski Türklerdeki Tanrı kelimesi hem yaratıcı hem de gökyüzü anlamına geliyordu. Aynı şekilde Çuvaşlarda da *Tura* kelimesi hem yaratıcı hem de göğü ifade etmek için kullanılmıştır (Arık, 1998: 453- 456). Bunun dışında *Tura Aşatat* (Baba Tanrı) ifadesi de kullanılmıştır (Güngör, 1998: 254).

Çuvaşlar büyük baskılar sonucunda Hristiyanlığa geçmiştir. Bunun için direnmişler fakat devlet ve kilise gücü karşısında çok da yapacakları bir şey yoktu. Bu geçiş sürecinde toprakları ellerinden alınmış Hristiyanlığa

geçmeyenler de dövülmüş ve çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Hristiyanlığa geçtikleri söyledikten sonra dahi kendi geleneksel inançlarını sürdürmüşler ölülerini kendi geleneklerine uygun gömmeleri gibi. Hristiyanlığa ait kuralların sadece kendi gelenek ve göreneklerine uygun olan kısımlarını almışlardır. Örneğin Çuvaşlar başlangıçta Hz. İsa ve Meryem'i önemsememişler fakat Mikail'i kader tanrısı *Pülehçe* yerine koyup kutsallaştırmışlardır. Böylece zamanla Çuvaş geleneksel inancı değişime uğramıştır. Çuvaşların dini terminolojisinde Arapça ve Farsçadan geçen birçok kelime bulunur. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Çuvaş Hristiyanlığının senkretik bir din anlayışına sahip olduğunu söylemek gerekir. Hatta Güngör'ün Trofimov *Çuvaşskaya Narodnaya Kultovaya Skulptura*' dan aktardığına göre Çuvaş Hristiyanlığının içerisinde Zerdüşî öğelerin de bulunduğu ifade edilmiştir (Güngör, 1998: 254).

Çuvaşların dini inanışlarının merkezinde tek tanrı vardır. Bunun dışında kutsal kabul ettikleri orman, nehir gibi vb. yerlerde atalara saygılarını sundukları ve kurban adadıkları da bilinir. Ahiret inançları vardır. Farklı dini törenler ve çeşitli uygulamalar icra ederler. Tüm bu uygulamalar geleneksel Türk dini ile büyük benzerlikler gösterir. Günümüzde geleneksel dinini icra edenlerin sayısı oldukça azdır. Eski inanışlar artık Hristiyanlıkla birlikte yaşanmaktadır. Geçmişten günümüze senkretik bir biçim kazanarak devam etmiştir (Arık, 1998: 221-261).

1. BÖLÜM

1. Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin İncelenmesi

1.1. Tanrı

1.1.1. Turı ‘tanrı’ (HTÇ: 41)⁹

Çuvaşlar tarafından ilahi yaratıcıyı yani en yüce varlığı ifade etmek için kullanılan isimdir. Çuvaşlar, Turı ya da Torı olarak iki farklı görünümü de kullanırlar (Arık, 2015: 41-44).

AŞM. Typă / Topă / Top (turı / torı / tor) *бог, божества* (tanrı, tanrılar, bk. Aşmarin XIV, 1994-2000: 155-156).

BAY. Typă (turı) ‘Tanrı, ilah’ (Bayram, 2019: 758).

Kaz-Tat. тӑнгрӗ бог (Tanrı); **тӑнгрӗ бабай бог-дед** (Tanrı- Büyükbaba); **EskiTr., Uyg., Çağ., DoğuTr., Kom., Bar., тӑнгри небо** (gökyüzü); **Kırg., K.-Kırg., тӑӑнри = тӑнри; Tag., тӑнрии = тӑнри; Tr. тӑнры бог, божество** (tanrı, bk. Radlov III, 1893-1911: 810, 1047-1048). **Başk. тӑнрӑ бог, небо; Başk., Tat., тӑрӑ; Çuv. турӑ; Kalm. тенгер небо; Süm. дингир небо; Ort-Fr. tür образ** (form) *вид* (görünüm, bk. Yegorov, 1964:259).

Mog-Y. tengri небо, божество; Moğ. тӑнгӑр небо, небеса (gökyüzü), *гром* (yıldırım), *погода* (hava); **Bur. тӑнгӑри небо, небеса; Even. таӑараа < Yak. таӑара небо, бог, добрый дух** (iyi ruh), *главное божество* (ana /gerçek tanrı); **Sol. тӑнӑр (< Moğ.) небо** (Fedotov II, 1996: 252).

ÇESKGY: **YEG. 259; RÄS. 474a; FED II. 252**

⁹ Çuvaşlar, yaratıcı olarak görüp inandıkları tanrıya **Për Turı** (Bir Tanrı) derler. Tanrının çeşitleri sıfatları da vardır. Bunlar; **Aslı Turı** (Büyük Tanrı), **Turı** (Yüce Tanrı), **Çon Şoratakan Turı** (Can Yaratıcı Tanrı), **Mol Şoratakan Turı** (Mal, Zenginlik Yaratıcı Tanrı), **Şüliti Turı** (Yüce Tanrı) ve **Irı Turı** (İyi Tanrı)’dır. Ayrıca, Çuvaşlarda Tanrının hizmetkârları da bulunur. Bunlar; **Turı umênçe şüreken** (Tanrı önünde yürüyen), **Mın Turı umênçe takan** (Yüce Tanrının önünde duran), **Mın Turı alikne oşakan** (Yüce Tanrının kapısını açan), **Mın Turı alikne hopakan** (Yüce Tanrının kapısını kapatan)’dır.

1.2. Ruhlar

1.2.1. İyi Ruhlar

1.2.1.1. Кеpe ‘ruh ismi’ (HTÇ: 51)

İyi ruhlardan olan pireştilerin başıdır. Yer ile gök arasında yaşadığına inanılır. Tanrı ile insanlar arasında iletişimi sağlar (Arık, 2015: 51-52).

AŞM. Кеpe (кеpe) *первоначально - Кааба, теперь - назв. Божества (араб).* (Kelime aslen Kâbe’dir, şimdi ise Tanrı ismi olarak kullanılır. Arapça kökenlidir, bk. Aşmarin VI,1994-2000: 189).

BAY. Кеpe (кеpe) ‘Çuvaş halk inançlarında yer ile gök arasında yaşayan ve Tanrı ile insanlar arasında aracı olan ruh’ (Bayram, 2019: 292).

что это слово происходит от еврейского кокап звезда. первый блока слог ка как произносимый в глубине гортани, мало слышится, а поэтому Ясно выступает в произносимый слог последний. по словам пророка амоса слово кокаб служит названия божества (Bu kelime, İbranice horoz yıldızından gelir. İlk kısımdaki ka hecesi gırtlığın arkasında telaffuz edilmesi suretiyle az işitilir. Amos peygambere göre kokab kelimesi tanrının adıdır. (Malov,1982: 25).

Чув. кеpe *возводит к* **Мар. kävä** *небо, Doğu-Mari. кава тж. кроме каба-inmar* *богия судьбы приводит фин. (из калевалы) каро, kave* *богия.* (кеpe, gökyüzü anlamındaki **Мар. kävä**’den gelmiştir. **Doğu-Mari.**’de de **кава** aynı anlamdadır. **каба-inmar** (gökyüzü tanrıçaları) **Fin.** (Kalevela’dan) **каро** ve **kave** ‘den (tanrıça) çevrilmiştir, bk. Räsänen, 1969: 253-254).

ÇESKGY: **RÄS.** 253-254; **FED I.** 267

1.2.1.1. Pülëhsě ‘ruh ismi’ (HTÇ: 52)¹⁰

Tanrı’ya yakın iyi ruhlardandır. Haber taşır ve dünyaya müjdeli haberleri getirir. Tanrı’ya ulaşacak duaları engelleyebildiğine inanılır. Ayrıca nazardan korunmak için de *Pülëhsě*’ye dua edilir (Arık, 2015: 52-53).

AŞM. Пүлэ / Пүлэске / Пүлэх / Пүлэсси / Пүлэссь / Пүлэхэс / Пүлэхси / (pül / püliske / pülh / pülissi / pülissi / pülhís / pülhísi) *название божества, раздающего по назначению кепе, счастливые или несчастные жеребья* (Kepe’nin verdiği görevleri yerine getiren mutluluğu ve mutsuzluğu dağıtan ruhun adı, bk. Aşmarin X, 1994-2000: 79-81).

BAY. Пүлэх / Пүлэхсё (pülh / pülhşı) ‘Çuvaş dini inanışlarında insanlara iyi veya kötü talihi dağıtan ruh’ (Bayram, 2019: 536).

Şor., Sag., Koyb, пөлүк *отдел; перегородка; часть* (bölüm, bölme) **Tr., Çağ., KTat., Kırğ.,** болүк (*бол- + -к*)¹¹ *часть* (bölüm); *подарок* (hediye). **Kaz-Tat., Tob., Tar.,** бөлэк *подарок* (hediye) (Radlov IV, 1893-1911: 1303, 1700, 1894). **Baş:** бөлэк *подарок* (hediye); *подношение* (sunmak, adamak, takdir). **Yak.** бэлэх *подарок* (hediye); *вознаграждение* (ödül, bk. Şçerbak ve öte, 1969; 93, 117).

Moğolca biçimleri: **Moğ.** beleg / бэлэг, **Bur.** бэлэг, **Kalm.** Бэлг (бэлэг) *подарок* (hediye, bk. Fedotov I, 1996: 460).

Mançu-Tunguzca biçimleri: **Even.** бэлэк (< Yak.), **Sol.** бэли ~ бэлэг (< Moğ.), **Mançu.** Бэлэк (< Moğ.) *подарок* (hediye, bk. Ramsted, 1977: 41; Gortsevskaya ve öte I, 1975-1977: 124-125).

Mar. пүлүкше, пүрүкша. **Tat.** бөлеучи, бөлөучи = **Ar.** касим *делящий* (bölme) ; *разделяющий* (ayırان, bölen, bk. Seyfullin ve öte, 1965: 204).

ÇESKGY: **FED I.** 460

¹⁰ Pülëhsě’nin söz öbeği halinde farklı şekilleri de vardır. Bunlar: **Pülëhsě amışě** (pülëhsě’nin annesi), **Turî-Pülëh** ve **Turra-Pülëhe** (dualarda tanrı ismi ile birleşmiş halleri)’dir.

1.2.1.2. Pihampar ‘ruh ismi’ (HTÇ: 53)¹²

Püləhşə’nin hizmetinde olduğuna ve onun istediği her şeyi yaptığına inanılır. *Pihampar*’ın yeni doğan çocuklara akıl, iyi ruh ve enerji verdiği ayrıca insanları koruyup, onların kaderlerini etkilediği belirtilir. Kurtların efendisi ve tüm dünyaya ateşi verendir (Arık, 2015: 53).

AŞM. Пихампар / Пиханпар (pihampar / pihanpar) *название духа, раздающего людям добрые качества и сообщающего йомзям (шаманом) пророческие видения; он покровитель домашнего скота отравляющий его от хищных зверей; божества 1-го разряда; ангел-хранитель; вождь волков (Белый волк)* (İnsanlara iyi nitelikler dağıtan ve kehanet dolu görüntüleri şamana bildiren ruhun adı. O, yırtıcı hayvanların zehirlediği, evcil hayvanların hamisidir. Birinci kategorideki ilahlardır. Koruyucu-melektir; Alfa kurttur -beyaz kurt-, bk. Aşmarin IX, 1994-2000: 251 – 252).

BAÜ. Пихампар (pihampar) ‘Çuvaş halk inanışlarında yeni doğan çocuklara akıl, iyi ruh ve enerji veren, kurtların sahibi olduğuna inanılan ruh’ (Bayram, 2019: 499).

Kazan-Tat. пагамбар; Kırg. байгамбар; Ком. пайгамбар / пайгамбар = *пророк* (peygamber) (Radlov IV, 1911: 1133, 1213, 1423); **Başk. пәйгәмбәр** *пророк* (peygamber); **Tat. пәйгәмбәр** *пророк* (peygamber), *основатель какой-то религии* (bir dinin kurucusu) < Fars. ربامغیپ (Seyfullin ve öte, 1965: 472). **Viryal-Çuv. Пўхампар** (Arık, 2015: 53).

Mar. пийгамбар *пророк* ‘peygamber’ < Tr. (Fedotov, 1990: 213).

ÇESKGY: YEG. 162-163; RÄS. 382b; FED I. 434

¹¹ İşaretleme kaynağındaki haliyle kullanılmıştır.

1.2.1.3. Hërtsurt ‘ruh ismi’ (HTÇ: 53)¹³

Çuvaş inanışlarına göre her evde bulunan, evi koruyup gözeten, aile yaşamında mutluluğu güvence altına alan ve ocağın arkasında olduğuna inanılan bir ruhdur. *Hërtsurt*’un evde çıkacak musibetleri önceden sezdiğine ve ses çıkararak ev sahibine önceden haber verdiğine, ayrıca ev hayvanlarına baktığına inanılır (Arık, 2015: 53-56).

Aşm. *Хёрт-сорт / Хёрт-сурт* (hĩrt-sort / hĩrt-surt) *название духа. У язычников чуваш между другими божествами было божество, наблюдающее за домом, которое чувашии называли хёрт-сорт, что соответствовало русскому домовый. хёрт-сорт, по нерованию чуваш, жил в избе на печи.* (Pagan Çuvaşların diğer tanrıları arasında, Çuvaşların *хёрт-сорт* dediği, Rusça’da ev cinine karşılık gelen (домовой), evi izleyen bir tanrıları vardı. Çuvaşlara göre bu ruh ocağın üzerinde yaşardı, bk. Aşmarin XVII, 1994-2000: 56-57).

BAÜ. *Хёртсурт* (hĩrtsurt) ‘Çuvaş halk inanışlarına göre evde yaşayan ruh’ (Bayram, 2019:846).

В более ранней его работе есть ещё один вариант этого слова - хёрт-сут - о котором он пишет следующее: из этой формы слова видно, что его другие разновидности (Хёрт-сут, Хёрт-сут, Хёрт-сут) представляют с собой тобою только позднейшие измения; собственное название этого существа -суг; слово хёр только указывает на него пол. не происходит ли суг от араб зат особа ? (Aşmarin’in daha önceki çalışmalarında bu sözcüğün ‘хёрт-сут’ farklı bir versiyonu daha vardır ve bu sözcük hakkında şunu yazmaktadır; ‘Kelimenin bu formundan da görebileceğiniz gibi sözcüğün diğer varyantları (Хёрт-сут, Хёрт-сорт, Хёрт-сут) sadece zaman içerisindeki değişimlerle oluşmaktadır. Bu varlığın kendi adı сут’dur. Хёр kelimesi sadece

¹³ Hërtsurt şerefine yılda bir veya beş yılda bir sonbaharda düzenlenen ona küçük kurbanların sunulduğu **Hërtsurt pĩtti** adında dini bir tören vardır. Hërtsurt’un Söz öbeği halinde farklı şekli de vardır. Bu: **Hěrt-sort amışě** (Tanrı adıdır. Onun annesidir ve ocağın üstünde yaşadığına inanılır)’dır (Aşmarin XVII, 1994-2000: 60).

cinsiyet bildirir. Acaba bu kelime Arapça zat kelimesinden mi gelmektedir? bk. Aşmarin II, 1923: 126).

Согласно Егорову, 'чув. хёрт-сурт соответствует турецкому умай - мифическому Духу рода. сурт этимологический, возможно, связано с араб сурет 'вид', 'образ', 'фигура', а Хёрт < Хёр девушка (т появилось под ассимилятивным влиянием Конечного т второго компонента) ; следовательно Хёрт-сурт - образ девушки, облик девушки'. (Yegorov'a göre Çuv. хёрт-сурт Türklerdeki mitolojik ruh olan Umay'a karşılık gelmektedir. Сурт этимолоjik olarak muhtemelen Ar. suret (görüş, imge, figür) kelimesiyle ilişkilidir. Хёрт < Хёр kız (t harfi, hёрт-surt kelimesinin ikinci bileşeninin özümseyici etkisi altında ortaya çıkmıştır) dolayısıyla хёрт-сурт bir kızın görüntüsü, bir kızın görünüşüdür, bk. Yegorov, 1964: 299-300).

ÇESKGY: YEG. 299-300; FED 2. 346

1.2.1.4. Pirëşti 'ruh ismi' (HTÇ: 50)

Pirëşti 'ler, Tanrı'nın hizmetkârlarıdır ve iyi ruhlardandırlar. Yeryüzündeki insanlara cinler tarafından yapılan kötülükleri engellerler. Çuvaşlar tarafından her insanın iki *Pirëşti*'si olduğuna inanılır ve bunların doğumdan hemen sonra geldikleri belirtilir. Ayrıca *Pirëşti*, insanın yaptığı iyilikleri ve kötülükleri yazar. İnsanın ölümünden sonra ruhu, imtihan köprüsünden geçirdiğine inanılır (Arık, 2015: 50-52).

AŞM. Пирёште / Пирёшти / Пирёшчи (pirişte / pirışti / pirışçi) *названия духа (ангела); особое существо* (ruh ismi (melek); özel varlık, bk. Aşmarin IX, 1994-2000: 225).

BAY. Пирёшти (pirışti) 'melek, iyi ruh' (Bayram, 2019: 496).

Ком., Тр. фериштă *ангел* (melek); **Каз-Тат., Тар. пăриштă** *ангел* (melek) (<Fars. **پيريشته**.) (Radlov IV, 1893-1911: 1232, 1922).

ÇESKGY: YEG. 161; RÄS. 145a; FED I. 430

1.2.2. Kötü Ruhlar

1.2.2.1. Şuyttan ‘ruh ismi’ (HTÇ: 57)

Çuvaşlarda kötü inanışların başında *şuyttan* gelir. İdil coğrafyasındaki Türk ve Fin-Ugor kavimlerinin mitolojik inanışlarında *şuyttan*; tanrının karşısında bulunan kötü bir varlıktır. Ayrıca insanların başına gelen musibetlerden de sorumludur (Arık, 2015: 57).

AŞM. Шуйтан / Шуйгтан / Шойтан / Шойгтан (şuytan / şuyttan / şoytan / şoygtan) *черт, дьявол, нечистый дух; брань* (kötü varlık, şeytan, kötü ruh, küfür, bk. Aşmarin XVII, 1994-2000: 211-214).

BAY. Шуйгтан (şuyttan) ‘şeytan’ (Bayram, 2019: 940).

Kırg., Tat., K.-Kırg., Kaz-Tat., Kom. шайтан (<Ar.) *черт* = **Alt., Şor., Leb., Tel. шайтан; Tr. шайтан** (< Ar.) *самана* (şeytan, bk. Radloff IV, 1893-1911: 928, 996). **Başk. шайтан** < **Ar. ناطيش** *злой дух* (kötü ruh); *самана* (iblis), *дьявол; черт; демон; хитрый* (marifetli), *коварный* (sinsi), *ловкий* (becerikli) (Gaffarov, 1976: 518). **Mar. шайтан** *дьявол, черт* **Udm. шайтан** **MordM. шайтан** **MordE. шейтан** *злой дух* < Tr. (Fedotov, 1990: 281).

ÇESKGY: YEG 338; RÄS. 441a; FED I. 460

1.2.2.2. Esrel ‘ölüm ruhu’ (HTÇ: 58)¹⁴

İnsanın canını aldığına inanılır. Mezarlıktaki ilk ölen insanın ruhu olarak kabul edilir. Görevi de sonradan gelen ruhlara koruyuculuk yapmaktır (Arık, 2015: 50).

AŞM. эсрел / эсрелё / эсреллэ / эсрил (esrel / esrelĭ / esrellĭ / esril) *дух смерти; бранное слово* (ölüm ruhu; kötü söz, bk. Aşmarin III, 1994-2000: 33-34).

BAY. эсрел (esrel) ‘Azrail, ölüm meleği, pis, kötü insan’ (Bayram, 2019: 968).

¹⁴ Durmuş Arık’ın Mészáros’dan aktardığına göre; **masar pušlĭhě** ve **masar pušě** gibi isimleri de vardır (Arık, 2015: 58).

Tr. azrail *ангел смерти* (ölüm meleği), *уносящий душу человека* (insan ruhunu alan); **Tat. газраил** *ангел смерти* (ölüm meleği) (Seyfullin ve öte, 1965: 67). **Başk. Ғазазил** *демон* (şeytan) < **Ar. ليئاززء** (азраил) *имя ангела смерти* (ölüm meleği ismi)” olarak geçer (Gaffarov, 1976: 557). **Kırg. азазил**; **Kaz. азезил** (Yegorov, 1964: 346-347).

ÇESKGY: YEG 346-347; FED II. 481-482

1.2.2.3. Yērēh ‘ev ruhu’ (HTÇ: 58)

Ev ruhlarından biridir. İnsanlara; deri dökülmesi, saçkıran, irinli cilt ve göz hastalıkları yoluyla zarar verdiğiğine inanılan ruhdur. (Arik, 2015; 58-61).

AŞM. Йёрёх (yīrīh) *первоначально — посвящение (предмет, посвященный духу), потом— название духа, впоследствии— злого* (İlk olarak adama (ruha adanmış bir nesne), sonra ruhun adı, daha sonra kötülük, bk. Aşmarin V, 43-148).

BAY. Йёрёх (yīrīh) ‘Çuvaş inançlarına göre evde yaşayan insanlara cilt hastalıkları bulaştırabildiğine inanılan kötü ruh, alçak, namussuz’ (Bayram, 2019: 230).¹⁵

Tuv. ыдык *священный ошейник; надеваемый на шею животного; священный; святыня* (kutsal tasma; bir hayvanın boynuna takılan kutsal tasma; kutsal; türbe). **Нак. ызых** *духи рек, гор, долин, предмет почитания - дерево, животное- священный* (nehirler, dağlar ve vadilerin ruhları, saygı duyulan şeyler – ağaç ve hayvan- kutsal vd). **Uyg. ыдык** *посланный от бога; судьба; посланный Богом; счастливый; благословенный* (Tanrıdan gönderilen; kader; tanrı tarafından gönderilen; şanslı; hayır duası verilen). **Yakut. ымык** *священный; почтенный; святой* (kutsal; saygı duyulan; aziz). **Kırg. священный; приносящий счастье** (şanslı); *от др. тюрк ыд посылать*

¹⁵ Sözlükteki bu sözcükle ilgili diğer madde başı; **BAY. Йёрёх-Ярәх** (yīrīh-yarīh) ‘Çuvaş inançlarına göre evde yaşayan insanlara cilt hastalıkları ve göz hastalıkları bulaştırabildiğine inanılan kötü ruh, kötü, kara güç’ (Bayram, 2019: 230).

именно с неба (Eski Türkçede gökten göndermek anlamındadır, bk. Yegorov, 1964: 80).

ÇESKGY: YEG 80

1.2.2.4. Kiremet ‘ruh ismi’ (HTÇ: 61) ¹⁶

Çuvaşlarda ölen kişilerin ruhunun yerleştiği yerlere *kiremet* denir. Kiremet yer-su ve ata ruhlarına inanışın bir sentezidir. Bu inanışın ata ruhlarına tazim sonucu oluştuğu ve Müslümanlıktaki veli kültü ile bağlantılı olduğu düşünülür. *Kiremet*’ler insanları hasta ederler, çocukları öldürürler, yangın çıkmasına sebep olurlar ve hayvanların bitkin hale gelmesini sağlarlar (Arık, 2015: 61-65).

AŞM. Киремет / Керемет (kiremet / keremet) *священное место; от араб, кирамәт. Киремет, собственно, есть место, где пребывает злой дух, напр. дух какого-нибудь известного, некогда жившего на этом месте чувашина, представляющего собою героя. культ Киремети возник у чуваш из почитания умерших, слившегося впоследствии с культом мусульманский святых* (Kutsal yer, kelime Arapça *кирамәт*’ten gelir. Kiremet, aslında kötü ruhların yaşadığı bir yerdir. Örneğin, bir zamanlar Çuvaş yerinde yaşamış, kahraman olan bazı ünlülerin ruhları gibi. Kiremet kültü, Çuvaşlar arasında ölüye hürmetten ortaya çıkmıştır ve daha sonra Müslüman azizlerin kültüyle birleşmiştir, bk. Aşmarin VI, 1994-2000: 230-240; Aşmarin II, 1923: 270).

BAY. Киремет (kiremet) ‘Çuvaş halk inanışlarına göre kötü ruh ve kötü ruhların yaşadığı yer’ (Bayram, 2019: 311).

Kazan-Tat. кирәмәт = Ar. تمارك (Radlov II, 1893-1911 1356)¹⁷. **Kırg. керемет, Özb. керамәт, Kaz. керемет** *чудо* (mucize), *нечто поразительное* (inanılmaz mucizevi bir şey); **Türkm. керамат** *чудо, сотворенное святым* (kutsal birisi tarafından yapılmış); **Tr. керамет, Yak.**

¹⁶ Durmuş Arık’ın Vişnevskiy ve Nikolskiy’den aktardığına göre; Çuvaşistan’ın kuzeyinde Kiremet’lerin ağaçlarda yaşadığına ve onların da bekçilerinin olduğuna inanılır. Bu bekçilere **Kiremet këtüşi** adı verilir (Arık, 2015: 13).

кырамыт *проклятый* (lanetli, bk. Fedotov I, 1996: 297). **Tat. кирамэт** *целительное средство* (şifa veren ilaç, bk. Fasmer II, 1986-1987: 224).

Mar. керемет *злой дух* **Udm. керемет** *дух зла* (kötülüğün ruhu); **MordM. керэметь** *название божества* (tanrı adı); **MordЭ. керемет** *место жертвоприношения* (kurban yeri, bk. Fedotov, 1990: 196).

ÇESKGY: YEG 113; FED I. 297

1.2.2.5. Vupkîn ‘kötü ruh’ (HTÇ: 65)¹⁸

Vupkîn kötü ruhlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Fonksiyon olarak *hërtsurt*’un tam zıttı bir göreve sahiptir. Kelime anlamı olarak; yutmak ve yatmak fiillerinden gelişmektedir ve burada yutan anlamında kullanılmıştır. *Vupkîn* evde bulunur ve evdeki yiyecekleri tahrip eder, salgın hastalıklara ve hayvan teleflerine neden olur.

AŞM. Вупкән / Вонкән (vupkîn / vopkîn) *название божества; обжора; название болезни; название прожорливого; сказочного существа (горе-злочастие)*. (Tanrı adı; açgözlü obur, hastalıkların adı; oburun adı, olağanüstü yaratık, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 272-273).

BAY. Вупкән (vupkîn) ‘Çuvaş inanışlarında bir kötü ruh’ (Bayram, 2019: 147).

Tel. онкун (он- + -кун) *водоворот* (girdap). **Tel. онкыш** (он- + кыш) *водоворот; онкыш киж* *прожорливый человек* (obur insan); **Kırg. onna** (он- + -ма) *обжорливый ненасытный взяточник* (pisboğaz, açgözlü rüşvetçi); **Kazan-Tat. упкын** (уп- + -кын) *пропасть; бездна; провал*;

¹⁷ Buradaki işaretlemeler, sözlükteki orijinal haliyle kullanılmıştır.

¹⁸ Vupkîn’a sunulan kurbanla birlikte ayrıca lapa pişirilir ve üç ayrı ocakta yapılır. Bunlar; Vupkîn, **Vupkîn амışё** (vupkîn annesi) **Vupkîn ашё** (vupkîn babası) içindir. Çuvaşlar mide ağrılarını geçirmek için bir dua töreni düzenlerler ve buna **Vupkîn çělhi** (vupkîn dili, ona karşı okunan büyü sözleri) denir. Durmuş Arık’ın Mészáros’dan aktardığına göre; Çuvaşlarda vupkîn’ın ve ailesinin olduğu yere girmenin hayvanların telefine yol açacağı düşünülür, bu sebeple salgın hastalıklarda bir tören düzenlerler ve buna **hër aki** (tarla sürme töreni) denir, bu törende, o tarlaya manevî bir duvar **timër karta** (demir duvar) örülür (Arık, 2015: 65).

обжора (Uçurum, dipsiz uçurum, çöküntü, açgözlü obur, bk. Radlov I, 1893-1911 1155-1156, 1780).

Çuv. > **Mar.** **вопкын** *алчный* (açgözlü); *жадный* (doyumsuz); *обжора* (obur) ; **вопкон** *омут* (girdap) (Gordeev II, 1979- 1983: 141); **Tat., Başk.,** *упкын пучина* (girdap); *водоворот* (girdap); *бездна* (uçurum); *пропасть* (uçurum) (Fedotov, 1990: 178).

ÇESKGY: **YEG** 57; **RÄS.** 363ab; **FED I.** 132

1.2.2.6. İye ‘ruh ismi’ (HTÇ: 67)

İye ruhları, inanışa göre daha önceleri Tanrının yanında yaşarlarmış ve bu ruhlara şeytan denirmiş. Sayılar arttıktan sonra, Tanrı bir sebepten onlara çok kızmış ve onları gökten atmıştır. İye ruhları insanlara musallat olurlar ve onlara ağrı ve hastalık verirler (Arık, 2015: 67-68).¹⁹

AŞM. Ие / Ёя (iye / İya) *названия духа; Злой дух; духи в бане; домовый.* (Ruh ismi, kötü ruh ismi, banyodaki ruhlar, ev cini, bk. Aşmarin III, 1994-2000: 84-87).

BAY. Ие (iye) ‘kötü ruh’ (Bayram, 2019: 193).²⁰

Tar., Çağ., Sart. ärä *хозяин, господин, владетель* (sahip, kral, mal sahibi); **K.Kırg. eгä** *господь* (kral); **Bar., Kırg., Kyuzrik., Каç., Koyb., иä** *хозяин, господин*; **Sag., ии** *хозяин, господин*, **Uyg. иди** *хозяин, господин*; **Kazan-Tat. ийä** *хозяин.* (Radlov I, 1893-1911: 694, 695, 1407, 1411, 1434, 1507).

Even. эд ū / эди *муж* (adam, koca); **Sol.** эд ū ~ эжй(н) *хозяин, господин, император* (master, lider, imparator); **Ud. эжэ(н)** *правитель* (yöneten); *царь* (kral) *дух хозяин* (ruh sahibi, bk. Fedetov I, 1996: 161-162).

¹⁹ İye ile alakalı söz öbeği halinde bulunan geleneksel dini terminolojiye ait kelimeler: **pürt iye** (ev iyesi), **münça iye** (banyo iyesi), **vırman iye** (orman iyesi), **şıv iye** (su iyesi)’dir (Arık, 2015: 67).

Moğ-Y. ежен, Моғ. эжен, Bur., эжэ(н) *хозяин, владетель* (yönetici, sahip) , *господин* (Gortsevskaya ve öte II, 1975-1977: 437-438).

*Рамсдетд считает, что все перечисленные выше группы слов восходят к сино-коройском*²¹ **е-žjen** ‘kraliyet varlığı, lord, hükümdar’ (Ramsdetd, yukarıdaki tüm kelime gruplarının Çin-Kore **е-žjen**'den türediğine inanmaktadır, bk. Ramstedt, 1949: 57).

Çuv. > Dağ-Mari. иӓ *водяной* (su); *домовой* (kek); **Çay-Mari. ия** *дьявол* (şeytan), *черт* (lanet, bk. Fedotov, 1990: 181).

ÇESKGY: **YEG.** 67; **RÄS.** 169ab; **FED I.** 161-162

1.2.2.7. **Vutış ‘su ruhu’ (HTÇ: 69)**²²

Göl, nehir ve pınar gibi suyun olduğu alanlarda yaşadığına inanılan su ruhudur. İnaniş’a göre vücutları mavi ve uzundur. Bu ruhu kızdıran veya suyu kirleten kişiler olursa *vutış*; onlarda boğaz hastalığı ve soğuk algınlığı gibi hastalıklara neden olur (Arık, 2015: 69).

AŞM. Вутӓш / Вотӓш (vutış / votış) *назв. водяного духа. Название злого духа. обращает на себя внимание чуваш Вотӓш из-за его двух различных значений: 1. божества злое в воде и 2. дух огня* (Su ruhunun adı. Kötü bir ruhun adıdır. Çuvaşça *вутӓш*, iki farklı anlamı nedeniyle dikkat çeker.²³ **1.** Sudaki kötü tanrılar. **2.** Ateşin ruhu, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 284-286).

BAY. Вутӓш (vutış) ‘Çuvaş mitolojisinde suda yaşadığına inanılan olağanüstü bir varlık, denizkızı’ (Bayram, 2019: 147).

Başk. һыу инӓһе; Tat. су анасы; Kaz. су периси; Türkm. сув адамы; Özb. су алвастиси *водяной* (su ruhu, bk. Yegorov, 1964: 58).

ÇESKGY: **YEG.** 58; **RÄS.** 366b; **FED I.** 133-134

²¹ Çin-Kore kelime hazinesi, Çince kökenli Korece kelimeleri ifade eder.

²² Eğer bir su yatağından ilk kez su alınacaksa *vutış*’a kurban adanır ve **şıv nimërë** adlı hamurdan akıtma sunulurdu. Böylece *vutış* kızmamış insanlar da hastalıklardan korunmuş olurlardı (Arık, 2015: 69).

²³ Kelimeyle ilgili detaylı bilgi için bk. (Aşmarin V; 1994-2000: 284-286).

1.2.2.8. Arşuri ‘orman ruhu’ (HTÇ: 69)

Çuvaşlarda, (*vırman iye*) orman ruhu *arşuri* olarak bilinir. Kelime ‘ar’ (kişi, erkek) ve ‘şurri’ (yarım) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Ormanda ölen insanlarla ilişkilendirilir. Sıra dışı bir şekilde ölen ve ölüm törenleri yapılmadan gömülen insanlardan *arşuri*’ nin türediğine inanılır. Kötü bir ruhtur. Ormanda geceleri ortaya çıkıp insanlara görünür ve onları korkutur (Arık, 2015: 69-72).

AŞM. Ар-çури / Ар-çори / Ар-çурри / Ар-çүри (ar-şuri / ar-şori / ar-şurri / ar-şüri) *названия лесного духа. У чуваш есть предание, что в старину в лесах жили арçури-род обезьян, которые старались встретиться в лесу человеком. они очень любили полакомиться я человеческими зубами, для чего щекотали человека, вырвали у него все зубы и глотали.* (Çuvaşlarda bir efsane vardır ki buna göre eskiden ormanlarda bir tür maymun olan *arçyuri* yaşarmış. O, ormanda insanlarla buluşmaya çalışmış, onlar insan dişlerini yemeyi severlermiş. Bunun için insanları gıdıklarlarmış. Böylelikle onların bütün dişlerini söküp yutarlarmış, bk. Aşmarin I, 1994-2000: 308-311).²⁴

BAY. Арçури (arşuri) ‘orman devi’ (Bayram, 2019, 63).

Etimolojik sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

1.2.2.9. Vupır (Vıpır / Vopır / Lopır / Vıvır) ‘kötü ruh ismi’ (HTÇ:72)²⁵

Birçok hastalığa sebep olan bir ruhtur. *vupır*; yaşlı bir büyücüye, birçok hayvan şekline, ejderhaya ve daha çok insan suretine bürünerek ortaya çıktığı kabul edilir. *Vupır*, uyuyan insanlara saldırıp onları boğmaya çalışır. Ayrıca ay ve güneş tutulmasının sebebi olarak da *vupır* gösterilir (Arık, 2015: 72).

AŞM. Вупăр / Вонăр (*vupır / vopır*) *название злого духа (кötü bir ruhun adı). Производные формы (türetilmiş formlar): вупăр карчăкĕ / карчăкĕ, вупăрлă карчăкĕ* старуха-колдунья (yaşlı kadın-cadı) (баба-яга) (baba-

²⁴ Sözlükteki **ар-çури** ile ilgili diğer madde başı kelime; **AŞM. Вăрманти** (*vırmanti*) *названия лесного духа. вăрманти = ар-çури* (orman ruhunun ismi, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 323).

²⁵ Vupır ile alakalı söz öbeği halinde bulunan kelime: **vupırла каршăк** (Vupır büyücü).

yaga); **вупӑрла патгӑр** название богатыря в сказке (masaldaki kahramanın adı, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 271-274).

БАҮ. Вупӑр (*vupır*) ‘Çuvaş inanışlarında ayı yiyebileceğine inanılan kötü ruh.’; *вупӑр карчӑк* ‘Masallardaki kötü kadın varlık’; *вупӑр пуснӑ* ‘Karabasan bastı’; *вупӑр курӑке* ‘Deve dikenі’ (Bayram, 2019: 147).

Uyg., KTat., Tr. обур ненасытный (doyumsuz, açgözlü), обжора (obur), ведьма (cadı); злой дух (kötü ruh); **Kazan-Tat. убыр** (уп- + -р) мифическое существо (efsanevi yaratık); **убыр** карчык ведьма (cadı) колдунья (büyücü kadın, bk. Radlov I, 1893-1911: 1782-1783)

Çuv. вупӑр > Çay-Mari. вувер, Mar. увер ведьма / **Udm. увир** злой дух; вампир; людоед (yamyam) < Tat. (Fedotov, 1990: 178).

Егоров, вслед за радловым, обсуждаемое слово возводит к глаголу уб- (там) ~ он- / уп- проглотить (он- / уп- высасывать в себя проглотить) (Radlov I, 1893-1911: 1155, 1780). А рус. упыр сочетает тюркским заимствованием (Yegorov, 1964: 57). по этому поводу Фасмер замечает, что сомнительно в фонетическом отношении популярное толкование из там. убыр (Radlov I, 1893-1911: 1782), которое связывает с уп-так глотать (Fasmer IV, 1986-1987: 165).

(Egorov, -Radlov'un ardından- tartışılan kelimeyi *ub-* (Tat.) fiiline götürür. *он- / уп-* yutmak, bazı yerlerde de emmek anlamındadır (Radlov I, 1893-1911: 1155, 1780). Fakat Rusça *упыр* Türkçe bir alıntı sayılır (Yegorov, 1964: 57). Bu vesileyle M. Fasmer, Tatarların popüler yorumunun (*убыр*) fonetik ilişki açısından şüpheli olduğunu not eder (Radlov I, 1893-1911: 1782), ki bu da *уп-так* yani yutmak ile ilgilidir (Fasmer IV, 1986-1987: 165).

ÇESKGY: **YEG.** 57; **RÄS.** 366ab; **FED I.** 131-132

1.2.2.10. Hıttım ‘kötü ruh ismi’ (HTÇ: 73)

Kötü ruhlardan birisidir. Arık’ın Mészáros ve Magnitskiy’den aktardığına göre; o, hayvan suretine bürünmüş bir şekilde tasvir edilir, hayvanların çoğalmasını sağlar. Hayvanların başına bir şey gelmemesi için *Hıttım*’e kuzu kurban edilir (Arık, 2015: 73).

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.

1.3. Çuvaş Halk Hekimliği

1.3.1. Yumşı ‘tanrı ve ruhlarla irtibat kurduğuna inanılan kişiler’ (HTÇ:73)

Çuvaş halk hekimlerine *yumşı* denir. Bizdeki kam ile benzer özellikleri vardır. Fakat tamamen tamamen aynı fonksiyonlara sahip değildirler. Yumşı’lerin görevleri hastalıkların nedenleri bulma ve onları çeşitli yöntemlerle iyileştirmektir (Arık, 2015: 73-79).

AŞM. Йумăç / йумăçă (yumış / yumışi) *Знахарь* (şaman); *ворожее* (falcı kadın); *знахарство* (kam); *гаданье* (falcılık). *Производные формы* (türetilmiş formlar): **йумăç карчăк(ё)** *старуха йомзя* (yaşlı kadın Yomzya); *йомăç старик* (yaşlı adam Yomzya); **йумăçла** *ворожить* (büyülemek) **йомăçлах**, *ворожба* (falcılık), *кудесничество* (büyücülük) **йомăç лах-** *гадать* (fal bakmak, bk. Aşmarin IV, 1994-2000: 325-329).

БАУ. Юмăç (yumış) ‘büyücü, halk ekimi, falcı, bakıcı’; *юмăç лăх-* ‘Fal bakmak’ (Bayram, 2019: 972).

Tel., Alt., Leb., Şor., Sag., Койб., Каç., Кюэрик., Soy., Ком., Uyg. *кам шаман* (Radlov II, 1893-1911: 476).

ÇESKGY: **YEG.** 348-349; **FED II.** 486

1.4. Büyücüler

1.4.1. Tuhatmîş ‘cadı, büyücü’ (HTÇ: 77)²⁶

Kötü güçleri olduğuna inanılan büyücülerdir. İnsanlara, hayvanlara, tarım ürünlerine zarar verebilirler. Toplumun korktuğu kişilerdir. Ailelerin saadetlerini bozmak için çok farklı yöntemler ve büyü sözler bildiklerine dair inanışlar mevcuttur. Ölüm ve hastalıkların onlardan geldiği düşünülür (Arık: 2015: 77-78).

AŞM. Тухатмăш / Тохатмăш / Тухатмёш (tuhatmîş / tohatmîş / tuhatmîş) *колдун(-ья), ворожей(-я). Тухатмăш знает много тайных слов, которых обыкновенный человек не может знать* (Cadılar ve büyücüler. Tuhatmîş, sıradan insanların bilemeyeceği birçok gizli şeyi bilir, bk. Aşmarin XIV, 1994-2000: 200-201).

BAY. Тухатмăш (tuhatmîş) ‘büyücü, sihirbaz’ (Bayram, 2019: 764).

Tr., Çağ., Tar., K.-Kırg., Kırım., Kırg. ду’а (< Ar. *du‘ā*) *дневная молитва* (gündüz namazı) , *молитва* (dua) , *наговор* (büyülemek efsunlamak), *Колдовство* (cadılık) (Radlov III, 1893-1911: 1782- 1783). **Tat. дога; Başk. дога** *молитва* (Seyfullin ve öte, 1965: 112). **Kaz. дуға, дуа** *заклинание* (büyü), *чернокнижника* (büyücü, kötü büyücü); **Uyg., Kumuk. дуа; Türkm. дога, Özb. дуо** *молитва* (Yegorov, 1964: 263-264).

ÇESKGY: **YEG.** 263-264; **FED II.** 258-25

1.4.2. Vërüşë ‘büyücü’ (HTÇ: 77)

Kötü güçleri olduğuna inanılan büyücülerdir. İnsanlara, hayvanlara, tarım ürünlerine zarar verebilirler. Toplumun korktuğu kişilerdir. Ailelerin saadetlerini bozmak için çok farklı yöntemler ve büyü sözler bildiklerine dair

²⁶ **Tuhatmîş**’ların zararları daha çok **mînkun** ve **şimëk**’te ortaya çıkar. **Mînkun**: Büyük gün demektir. Eski Çuvaşların baharda yeni yılın gelmesini kutladıkları, tarıma başlamadan önce yapılan ve birkaç gün devam eden bahar bayramıdır. **Şimëk** ise baharda ölümler için yapılan bir anma törenidir.

inanışlar mevcuttur. Ölüm ve hastalıkların onlardan geldiği düşünülür (Arık, 2015: 77-78).

AŞM. Бӑрӑҫ / Бӑрӑҫӗ (vırüs / vırüşĩ) *колдун, знахарь* (cadı, şaman, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 355).

BAY. Бӑрӑҫӗ (vırüşĩ) ‘büyücü, sağaltıcı, falcı’ (Çuvaşlarda şaman özellikleri gösteren kişiler, bk. Bayram, 2019: 133).

Kelimeye etimolojik sözlüklerde rastlanmamıştır.

1.5. Kurban

1.5.1. Çük ‘kurban’ (HTÇ: 79)²⁷

İnsanlar kendilerine fayda sağlamak için tanrılara ve çeşitli ruhlara kurban sunarak onları razı etmeye çalışırlar. Ayrıca, kötülüklerden korunmak için ilahi bir güç tarafından cezalandırıldıklarını düşündüklerinde onların öfke ve gazaplarından korunmak için de kurban sunarlar. Çuvaşlarda iki çeşit kurban vardır: Bunlar kanlı ve kansız kurbanlardır. Canlı hayvanlar kanlı kurbandır. Yemek ve nesne (para gibi) ise kansız kurbanlardır. Tanrıya, iyi ruhlara ve kötü ruhlara tüm bu kurbanlar sunulabilir. Tanrı ve iyi ruhlar için at dışında kurbanlık hayvanların beyaz olması gerekir. Kötü ruhlar içinse kurbanların genellikle siyah olması gerekir (Arık, 2015: 79-85).

AŞM. Чӹк / Чӹк (çük / çök) *жертва; жертвоприношение у язычников чуваш; жертвенные яства у язычников чуваш* (Kurban; pagan Çuvaşlardaki kurban; pagan Çuvaşlardaki kurbanlık yiyecek – kansız kurban-, bk. Aşmarin XV, 1994-2000: 261-262).

BAY. Чӹк (çük) ‘kurban’ (Bayram, 2019: 909).²⁸

²⁷ Çuvaşlarda kurban töreni kasım ayının ortalarında **çük uyihĩ**’nda yapılır. Kurbanın sunulacağı yerler önceden bellidir. Bu yerler tarla, orman, nehir, göl, dere veya **çük yivĩsi** (kurban ağacı) yanıdır. Bu törenler herkesin katılımıyla gerçekleşen büyük kurban törenleridir. Bunlara da **mĩn çük** “büyük kurban töreni” denir. Ürünün fazla olması için verilen törene **uy çük** (kurban töreni) denir. Yağmur duasına ise **şumĩr çük** denir. Tarla ve köy gibi yerlerde elde edilen ürünlerden sonra **avĩn pĩtti** (şükür kurbanı) veya **şĩra çükleni** (bira sunusu) gibi törenler yapılır.

Tel., Alt. чок *восклицание во время жертвенного крепления идолам; кропление, возлияние; угощение духов первыми тремя ложками* (putlara kurban verilirken haykırış;²⁹ saçma, yere içki dökme, ilk üç kaşıkla ruhlara ikram anlamlarındadır); **Şor. шок** *восклицание во время кропления на идолов* (putlara sunulacak şeyler yere saçılırken haykırma) = **шök** *восклицание во время жертвенного крепления идолам*; **Şor., Sag. чобын-** *молится* (ibadet et-); **Leb. чобыр** *предать жертву божеству -через шамана-* (şamanlar aracılığıyla tanrılara kurban sunmak); **Kreşin-Tat. чўк** *народный праздник в день на троице* (trinity gününde³⁰ halk bayramı, bk. Radlov III, 1893-1911: 2004, 2014, 2190).

Dağ-Mari. цök *жатвенный обряд* (hasat töreni); **Çay-Mari. чоклаш, Dağ-Mari. цökлаш** *приносит жертву* (adak adamak) / **Udm. чук** / **Mac. csök, csög, csökk** *гуляние по поводу крестин* (vaftiz daveti); **Mord. озкс; Çuv. чўк** (Fedotov, 1990: 276-277).

ÇESKGY: YEG. 328; RÄS. 121a; FED II. 426-427

1.5.2. Mıçavır ‘kutsal mekânların bakımını yapan kişi’ (HTÇ:84)

Kiremetlere takdim edilen kurbanlar genellikle orman içinde kiremet olarak adlandırılan koruluklar veya su kaynakları gibi özel yerlerde sunulur. Bu tip özel yerlerin bakımı ve bekçiliğini yerine getiren kişilere *mıçavır* denir (Arık, 2015: 84).

AŞM. Мăчавăр / Мăчавур / Мучавар (mıçavır / mıçavur / muçavar) *повитуха* (ebe), *бабка* (büyükanne); *человек неподвижный* (hareketsiz kişi); *человек мешкотный* (uyuşuk kişi), *неповоротливый* (hantal); *вялый* (gevşek, bk. Aşmarin VIII, 1994-2000: 281-323).

²⁸ Sözlükteki çuk ile ilgili diğer madde başları; **чўке-** (çüke-) ‘kurban vermek, kurban etmek, kurban sunmak, **чўк- кёлё** (çük-kılı) ‘paganların dua törenleri’, **чўклё-** (çükle-) ‘kurban sunmak, kurban kesmek, kurban sunma töreni’, **чўклев** (çüklev) ‘kurban verme töreni’, **чўклеме** (çükleme) ‘kurban verme töreni’, **чўкşё** (çükşı) ‘kurban sunma töreni idarecisi’ (Bayram, 2019: 909).

²⁹ Kurban kesimine başlarken ya Allah! denmesi gibi.

³⁰ Paskalyayı takip eden sekizinci pazar günü.

BAŸ. Мăчавăр (mıçavır) ‘Çuvaş gelenek ve göreneklerini bilen ve uygulayan kişi’ (Bayram, 2019: 399).

*слово **мăчавăр** встречается в своем первоначальном значении жрец. (măchavur kelimesi orijinal anlamında rahip olarak geçmektedir). Заимствовано из араб яз. где (**mucāvur**) букв. соседний смежными) = человек, живущий при великом храме или при гробница человека, почитаемого святым (Arapçadan alınan **мăчавăр** kelimesi kelimesine komşu = insan anlamındadır ki o insan Mekke’de büyük tapınakta yaşayan ve kutsal sayılan insan anlamındadır); Перс. **mucāvīr** (муджаавир) соседний, соседящий, сосед, смежный; живущий вблизи гробницы святого (azizin mezarının yanında yaşayan kişi, bk. Gaffarov II, 1976: 745).*

ÇESKGY: **YEG. 136; FED I. 352**

1.5.3. Nokratki ‘ruhlara sunulan para’ (HTÇ: 85)

Çuvaşlar, maddi sıkıntı içerisinde oldukları dönemlerde asıl kurbanlar yerine sembolik kurbanlar vermeye başlamışlardır. Ruhlara, özellikle de kiremet’lere altın ve gümüş para yerine teneke ve kalaydan yapılmış paraya benzeyen halkalar sunmuşlardır (Arık, 2015: 85).

AŞM. Нухрат / Нохрат (nuhrat / nohrat) *ряд мелкой монеты круглой или овальной формы из серебра или олово. Употребляли чуваши в прежнее время для украшения, а также бросали киремети и йириху в жертву умилоствления* (Gümüş veya kalaydan yapılmış bir sıra küçük yuvarlak veya oval madeni para. Çuvaşlar bunu eskiden süs için kullanıyorlardı ve yine kiremet’i ve yirek’i tanrıyı teskin etme kurbanı olarak atıyorlardı, bk. Aşmarin IX, 1994-2000: 44-45).

BAŸ. Нухрат (nuhrat) ‘küçük ince gümüş para’ (Bayram, 2019: 437).

Нохрат < **Fars. nuḡrā** *серебро* (gümüş) **Özb. нукра** *серебро* (Yegorov, 1964: 140). **Tat. нократ** **نقورات** *монеты отчеканенные в эпоху болгарского царства* (Bulgar krallığı döneminde basılan sikkeler); **нокрэ** **nuḡrā** *кусок*

расплавленного серебра (bir parça erimiş gümüş, bk. Seyfullin, G. Ş. ve öte. 1965; 451).

ÇESKGY: YEG. 140; RÄS. 355a; FED I. 375

1.5.4. Tuhlanki ‘ruhlara sunulan para’ (HTÇ: 85)

Çuvaşlar, maddi sıkıntı içerisinde oldukları dönemlerde asıl kurbanlar yerine sembolik kurbanlar vermeye başlamışlardır. Ruhlara, özellikle de *Kiremet*’lere altın ve gümüş para yerine teneke ve kalaydan yapılmış paraya benzeyen halkalar sunmuşlardır (Arık, 2015: 85).

AŞM. Тăхлан (tîhlan) олово; оловянный; свинец. (teneke, kalay, kurşun, bk. Aşmarin XV, 1994-2000: 8)³¹

BAY. Тăхлан (tîhlan) ‘kalay’ (Bayram, 2019: 712).

Письменно монгольский (Moğol yazı dilinde): **togylga** свинец (Vladimirtsov, 1929: 226). **Moğ. туглага свинец: хар туглага свинец** (= Çuv. хура тăхлан), цаган туглага олово (= Çuv. шур(ă) тăхлан).

ÇESKGY: YEG. 240-241; RÄS. 497a; FED II. 203

1.6. Geçiş Törenleri

1.6.1. Doğum ve Doğum Sonrası İnanış ve Uygulamaları

1.6.1.1. Pokupki³² ‘tören adı’ (HTÇ: 86)

Çocukları ölen ailelerde yeni doğan çocukların ölümünü engellemek için düzenledikleri törene *pokupki* denir. Kötü ruhların canlılar üzerindeki etkisini engellemek için yapılır. Bu tören doğumdan hemen sonra gerçekleşir. Aile üyelerinden biri çocuğu bez içinde dışarıya bırakır. Bebeği *yumşı* alır ve eve geri döner. Çöpte çocuk buldum, bu bebek size gerekli mi diye sorar (Arık, 2015: 86-87).

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.³³

³¹ Sözcüğün, sözlükteki türetilmiş formları: **çută тăхлан олово; хура тăхлан свинец; шур тăхлан олово; тăхлан пăхă окалина олова.**

³² Rusça *Pakupka* kelimesinden gelmiştir.

1.6.1.2. Šüppi ‘çöpte bulunan’ (HTÇ: 87)³⁴

Yeni doğan çocukların ölümünü engellemek için düzenlenen *pokupki* töreninin son kısmında, dışarda *yumšĩ* tarafından bulunan bebekler geri eve getirilir ve ritüele göre ev halkına satılır. Bu gelenek sonrası *yumšĩ* mükâfatlandırılır ve yeni doğan bebeğe *šüppi* adı verilir.

AŞM. Чўп / Чўпě (šüp / šüpi) *cop, мусор* (döküntü, çöp bk. Aşmarin XII, 1994-2000: 297-298).

BAY. Чўп (šüp) ‘çöp, süprüntü’ (Bayram, 2019: 672).

Çağ., K.-Kırg., Alt., Tel., Leb. чоп *cop* (çöp); **Tr., KTat. чөплен-** (*чөн + -ле- + -н*) *быть засорением, запачканы мусорам* (tıkanmış olmak, çöpe bulanmış, kirlenmiş); **чөплўк** (*чөн + -лўк*) *место, куда бросают мусор* (çöpün atıldığı yer); **Kaz-Tat., чўп** *cop*; **Kaz-Tat. чўплен-** (*чўн + -ле- + -н*) *засорится, сделатся сорным* (tıkanmak, yabanileşmek, arsızlaşmak); **Başk. сун** *cop*. (çöp, bk. Radlov III, 1893-1911: 2047- 2048, 2201-2202). **Çay-Mari. сўбөө** *кострика* (nimet, bk. Fedotov, 1990: 238).

ÇESKGY: **YEG. 223; RÄS. 118a; FED II. 148**

³³ Kelime Rusça kökenli bir kelimedir. Çuvaşçaya Rusçadan geçmiş ve geçiş töreni ismi olarak kullanılmıştır. Bu sebeple incelenen sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

³⁴ Geçiş törenlerinde, doğum ve doğum sonrası inanış ve uygulamalarla ilgili söz öbeği halinde bulunan geleneksel dini terminolojiye ait kelemeler bulunur. Bunlar; **aça pĩtti** (yeni doğan bebek için düzenlenen lapa ve çorba töreni), **açana çikĩčě** (peynir töreni) ve **açana çũke kürtni** (aileye yeni bir üye katıldığında düzenlenen tören)’dir.

1.6.2. Evlilikle İlgili İnanış ve Uygulamalar³⁵

1.6.2.1. Holīm ‘başlık (parası)’ (HTÇ: 89)

Viryal Çuvaşlarında evlilik öncesi dünürlük geleneği vardır. Bu gelenekte damadın babası, yakın akrabalarından bir adam ve damadın kendisi ile birlikte kızın babasının evine gider. Burada başlık konusunda anlaşmaya çalışırlar. Anlaşma sağlanırsa masaya bir somun ekmek ve tuzluk konur. Bu başlık konusundaki anlaşmanın olumlu geçtiğinin kanıtıdır. Bu başlığa **holīm** denir (Arık, 2015: 89).

AŞM. Хулām / Хулān / Хулом (hulīm / hulīn / hulom) **Калām**³⁶; **Хулām / хулам укѣи** *выкуп плата за невесту* (gelin için ödenen başlık parası, bk. Aşmarin, XVI, 1994-2000: 150).

BAY. Хулām (hulīm) ‘başlık’; **хулам укѣи** ‘başlık parası’; **хулам пар-** ‘başlık parası vermek’ (Bayram, 2019: 855).

Alt., Tel., Şor., Leb., Kırğ., K.-Kırğ., калың, калым *платимый за невесту* (gelin için ödenen para); **Tob., Kaz-Tat. калын калым, который уплачивается за невесту** (gelin için ödenen para); **Sag., Koyb., Kaz-Tatar. калым калым, выкуп за невесту; Çağ., калиң калым, уплачиваемый за невесту** (gelin için ödenecek para bk. Radlov II, 1893-1911: 242, 244, 247-248). **Başk. калым выкуп за невесту; Yak. халым** (Fedotov, 1990: 266).

³⁵ Bu konu başlığı ile ilgili geleneksel Çuvaş dinine ait söz öbeği halinde kelimeler de vardır. Örneğin; dünürcülük geleneğinden anlaşma sağlandıktan sonra evden ayrılırken, anlaşmanın sağlandığını ve bozulmaması gerektiğini ifade etmek için kamçı bırakılır. Buna **puşī pīrahni** (kamçı bırakma) denir. Başlık parasında anlaşma sağlandıktan sonra kız çağırılır ve çorba pişirilir. Bu çorbaya **hēr şürpi** (kız çorbası) denir. Dünürlerin toplanıp düğün gününü kararlaştırmasına **pīlçal / pīlçav lešni** (düğün günü belirleme) denir. **Toy pūse** (toy başı), **mn kērū** (büyük sadıç), **kēšēn kērū** (küçük sadıç) anlamlarındadır. Geleneksel dinde gelin ve damat alayları birbirleri ile hemen karşılaşmazlar. Erkek alayı gelin evinde, gelin alayı ise Anatri Çuvaşlarda **vīy kili** (oyun evi) denen yerde bulunur. Düğünde gelini alıp kendi arabasında taşıyan kişiye **hīymatlık aššē** (düğünde babalık yapan adam) denir. Damadın evine gelen gelini, atıyla damat karşılar ve gelini taşıyan hıymatlık arabasının yanına gelir. Damat arabanın dizginlerini alır, gizlice geline verir ve bu üç kez tekrarlanır. Bu törenin adı **tañançik tıttarni**’dir. Bundan sonra mal varlığının ortak olacağını sembolize eder. Yeni evlilerin yakınından birisi arabaya biner ve gelinin sağ ayağını üç kez kaldırır. Bu törene **yīran tīpiltarni** denir ve çiftin tarlalarının bereketli olması için yapılır. Bu törenlerden sonra ocakta çorba pişirilir buna **hēr salmi** (kız hamuru) çorbası denir (Arık, 2015: 89-97).

³⁶ Holīm ile eş anlamlı olan kelimedir.

Çay-Mari. олно, **Dağ-Mari.** олны алым выкуп за невесту, калым (<Çuv.) / Udm. калым (< Tr. bk, Fedotov, 1990: 266). **Rus.** **Калым** выкуп за невесту у *tatar* (Tatarlar arasında gelin için ödenen para) < Tr. (Fasmer, 1986-1987: 11, 171).

ÇESKGY: **YEG.** 303; **RÄS.** 226b; **FED II.** 354

1.6.2.2. Kīmīlçol ‘selamlama’ (HTÇ: 90)

Çuvaşlarda evlilik öncesi erkeğin yapmakla yükümlü olduğu birtakım uygulamalar vardır. Bunlar; başlık parasının verilmesi, kıza ve ailesine hediyeler götürülmesi ve akabinde düğün gününün belirlenmesi gibi uygulamalardır. Buna **kīmīlçol** (selamlama) denir (Arık, 2015: 89).

AŞM. **кăмăл** (kīmīl) *сердце -в переносном смысле-* (kalp -mecazi anlamda-) *средоточие человеческий чувствований* (insan duygularının odak noktası). *желание* (arzu), *сердечное предрасположение* (kalbi yatkınlık); *настроение* (ruh hâli); *удовольствие* (keyif, bk. Aşmarin VII, 1994-2000: 129-139).

BAY. **кăмăл** (kīmīl) ‘1. Gönül, 2. Hal, durum, keyif, moral, istek, arzu’ (Bayram, 2019: 279).

Tar., Kırg., Kom., Uyg., Çağ., DoğuTr., EskiTr. **көнүл** *дух* (ruh), *сердце* (kalp), *мысль* (düşünme, düşünce). **Tr.** **гөнүл** = **көнүл** **Az.** **гөйүл** *сердце* (kalp); *душа* (ruh); *душевное настроение* (mental ruh hali, bk. Radlov II, 1893-1911: 1236, 1587-1588). **Tat., Başk.** **күңел** *внутренний мир* (insanın iç dünyası); *чувства человека* (insan duyguları); *психика* (ruh); *сердце*; *душа*. **Yak.** **көбүл** ~ **көнүл** *свободный* (özgür); *свобода* (özgürlük); *воля* (istek); *желание* (arzu); *вольный* (özgür, bk. Gortsevskaya ve öte I, 1975-1977: 434).

Çuv. **кăмăл** > **Çay-Mari.** **кумыл**, **Dağ-Mari.** **кымыл**, *настроение* (ruh hali), *вдохновение* (ilham), *воодушевление* (ruh, ilham), *желание* (arzu, istek, bk. Fedotov, 1990: 192).

согласно рясянену пратюрк (Räsänen’e göre Ana Türkçe ***көһүл** (Räsänen, 1969: 291a).

ÇESKGY: YEG. 98; RÄS. 291a; FED I. 252

1.6.2.3. Śuraśma ‘dünürlük / dünürlüğün kutlanması’ (HTÇ: 90)

Çuvaşlarda beğenilen kızın evine damadın ailesi gider, kızın onayı alındıktan sonra her şey olumlu ise çeyiz ve başlık hakkında görüşmeler başlar. Anlaşmaya varılırsa dünürlüğü kutlamak için bir gün belirlenir. Buna **śuraśma** denir (Arık, 2015: 90).

AŞM. Çураç- / **Çораç-** (śuraś- / śoraś-) *мири́ться* (barışmak); *соглаша́ться* (aynı fikirde olmak) *сватать* (arkadaşlık etmek, bk. Aşmarin, XII, 1994-2000: 266).

BAY. Çураçма (śuraśma) ‘karısı olmasını isteme, anma töreni’ (Bayram, 2019: 667)³⁷

KTat., Kom., Tar., Alt., EskiTr., Leb., Kaz., Uyg., Çağ., Tr., йараш- (яраш-) *подходить друг к другу* (birbirine yaklaşmak) (**Tar.**); *подлаживаться друг к другу*; *мири́ться*; *жить в мире*; *подходить*; *пригодится* (birbirlerine uyum sağlamak; barış içinde yaşamak; yaklaşmak; bir işe yaramak) (**Tr.**) (Radlov III, 1893-1911: 116-118). от общатюрк. (ortak Türkçeden) **йара-** *подходить, быть годным* (yaklaşmak, elverişli olmak); *нравиться* (hoşuna gitmek) > **Çuv. йура / йора** (Radlov III, 1893-1911 104-105).

Çay-Mari. cöрасаш *соглаша́ться* (anlaşmak); *помири́ться* (barışmak);

Doğu-Mar. cöрасаш *сватать* (evlendirmek, eşleşmek, uygun olmak); *сосватать* (eşleşmek); **Dağ-Mari. сарасаш** *идти* (gitmek) < **Çuv.** (Fedotov, 1990: 236).

ÇESKGY: YEG. 219; RÄS. 189b; FED II. 141-142

³⁷ Sözlükteki **çураçма** ile ilgili diğer madde başları; **çураç-** (śuraś-) ‘1. nişanlanmak. 2. barışmak; bağışlamak, düzenlemek; planlamak, kararlaştırmak; -e karşı birlik olmak, anlaşmak. **çураçтар-** (śuraśtar-) ‘1. kız istemek; dünürcü gitmek. 2. barıştırmak; ara bulmak. 3. gönlünü almak; yaranmak’. **çураçу** (śuraśu) ‘anlaşma, sözleşme, barışma, uzlaşma’. **çураçулăх**

1.6.2.4. Puşî ‘kamçı’ (HTÇ: 90)

Dünürler arasında çeyiz ve başlık konularında anlaşma sağlandıktan sonra evden ayrılan erkek tarafı, kapıya kamçı bırakır. Bunun anlamı anlaşmanın sağlandığı ve bozulmaması gerektiğinin sembolik olarak ifade edilişidir (Arık, 2019: 90).

AŞM. Пушă / Пышă / Пуш / Пош (puşî / pışî / puş / poş) *кнут* (kırbaç, bk. Aşmarin IX, 1994-2000: 198; Aşmarin X, 1994-2000: 63-64). **Чув. пуш(ă)** *имеет интересную этнографической окраску связанную со сватовством* (Çuvaşça пуш(ă) çörçatanlıkla ilişkili ilginç bir etnografik renklendirmeye sahiptir, bk. Aşmarin X, 1994-2000: 64).

БАУ. Пушă (puşî) ‘kamçı’ (Bayram, 2019: 534).

Тюркский соответствие не обнаружено. но наш взгляд, чув. слова восходить к рус. бич. Ст.- слов бичь Болг. бич, чеш. bič и от бить, бью. из польск. или чеш. происходит нем. Peitsche бич (Türk dillerinde eşleşme bulunamadı. Fakat bizim görüşümüze göre kelimenin kökeni Rusça бич’e dayanır. Eski Slavca бич’ Bulg. бич, Çek. bič vd. бить fiilinden бью. Alm. peitsche бич, Lehçe ve Çekçeden gelir, bk. Fasmer I, 1986-1987: 169).

ÇESKGY: YEG. 170; FED I. 456

1.6.2.5. Kilêşterni³⁸ ‘rıza almak için yapılan ziyaret’ (HTÇ: 90)

Çuvaşlarda oğlunu evlendirmek isteyen aile varsa oğlunun istediği gelin adayının yoksa kendi istedikleri gelin adayının evine dünür olmak, kızın ve ailenin rızasını almak için ziyarete gider. Bu rıza alındıktan sonra çeyiz ve başlık için anlaşma yapılır. Evlilikle ilgili yapılan bu uygulamaya *kilêşterni* yani rıza almak için yapılan ziyaret denir (Arık: 2015: 89-97).

(şuraşulîh) ‘rıza, mutabakat, uyum, anlaşma’. **Çураşулă** (şuraşullî) ‘barışsever, barışçı, sakin’ (Bayram, 2019: 667).

³⁸ Kelimenin aynı anlama sahip **kilêşterni kayni** şeklinde söz öbeği hâlinde bir varyantı da bulunur.

AŞM. Килёш- (kilëş-) *соглашаться* (anlaşmak); *договариваться* (müzakere etmek); *уговорится* (kabul etmek, anlaşmak); *торговаться* (pazarlık yapmak); *стольковаться* (çok fazla); *сосватать* (eşleşme, uygun olmak); *понравиться* (hoşlanmak, memnun olmak); *примириться* (uzlaştırma); *быть удачным* (şanslı olmak); *годным* (elverişli); *быть к лицу* (uygun olmak) Aşmarin VI, 1994-2000: 217-220).

BAŸ. Килёш- (kilëş-) ‘1. anlaşmak, karar vermek, beğenmek, bir sonuca varmak, pazarlık yapmak. 2. beğenmek, yakıştırmak, uygun olmak, uymak’ (Bayram, 2019: 307).

Kırg., Sag., Koyb. Келёс- (käl + -с(ш)) *быть подходящим* (uygun olmak), *подходить друг к другу* (birbiri için uygun olmak); **Alt., Tel., Leb., Şor., Tar., Uyg., Çağ., DoğuTr. кälёс-** *подходить* (uygun olmak), *быть подобным* (benzer olmak) = **Каçın., К-Kırg. келиш-** (Radlov II, 1893-1911: 1118-1120). **Tat., Başk. килеш-** *ладить* (geçinmek) *поладить с кем-л* (birisiyle geçinmek, bk. Şçerbak ve öte, 1969: 296).

Mar. келшаш *нравится, понравится, соглашаться* (hoşlanmak, beğenmek, anlaşmak); **келыштараш** (onaylamak) *согласовать* (düzenlemek, uyum sağlamak) *увязывать* (koordine etmek) *сочетать с чем-л* (bir şeyle birleştirmek) < **Tr.** (Fedotov, 1990: 195).

ÇESKGY: **YEG.** 112; **RÄS.** 248b; **FED I.** 293-294

1.6.2.6. Hıymatlıh ‘dügünde babalık yapan adam’ (HTÇ: 91)

Viryal Çuvaşlarında, düğün için gelin ve damadın ailesi arasında tüm anlaşmalar sağlandıktan sonra düğün törenine rehberlik etmesi için bazı kişiler seçilir; toy başı, büyük sağdıç, küçük sağdıç ve hizmet eden kişiler gibi. İşte bu düğün töreninin rehberliğini yapmak için seçilen kişilerden bir tanesi de *хăйматлăх*; yani düğünde babalık yapan kişidir (Arık, 2015: 89-97).

AŞM. Хайматләх (hıymatlîh) сваха (çörçatan); *посажённый отец*³⁹ (manevi baba, babalık); *приглашённый, родственники при женитьбе* (davet edilen, evlenirkenki akrabalar, bk. Aşmarin XVI, 1994-2000: 303).

БАҮ. Хайматләх (hıymatlîh) ‘düğünde babalık yapan kişi’ (Bayram, 2019: 829).

Kaz-Tat. кыяматлык ата (ана) *посажённый отец / мать* (manevi baba / anne, bk. Radlov II, 1893-1911: 714); **Tat. қыйматлық женицина** (kadın, bk. Mahmutova, 1969: 214); **Башк. кыйаматлык эхирәт** *преданная подруга* (sadık kız arkadaşı) **кыйаматлык бабай = эхирәт легәтәй** *посажённый отец; эхирәт легинәй* *посажённая мать* (Maksutova II, 1967: 153, 326). **Sart.**⁴⁰ **кийаматлик** (кийамат + -лик): **киятматлик болмак** *брататься* (dost olmak, bk. Radlov II, 1893-1911: 858).

Mar. киямат: киямат аба *посажённая мать на свадьбе* (düğündeki manevi anne) **киямат ача** *посажённый отец на свадьбе* (düğündeki manevi baba) < **Tr.** (Fedotov, 1990: 262).

ÇESKGY: YEG. 289; FED II. 320

1.6.2.7. Şipîrsî ‘kese çalgıcısı’ (HTÇ: 94)

AŞM. Шәпәрçә / Шәпәрç / Шәпәррç (şipîrsî / şipîrs / şipîrrs) *музыкант* (müzisyen), *играющий на пузыре* (kese çalgısı (tulum) çalan müzisyen); **Шәпәр** *пузырь* (kese), *музыкальный инструмент* (müzik aleti), *род волынки* (bir tür tulum, bk. Aşmarin XVII, 1994-2000: 323-324, 327-328).

БАҮ. Шәпәрçә⁴¹ (şipîrsî) ‘gaydacı’ (Bayram, 2019: 927).

³⁹ Evlilik sırasında babası olmayan geline veya damada manevi babalık yapan kişi.

⁴⁰ XV-XX arasında, Orta Asya Taşkent-Fergana bölgesinde yerleşik yaşayan tüccar Özbekler ve kısmen de Taciklere Sart, dillerine de Sartça denmiştir. Sart ismi bölgede yaşayan Kazaklar ve Özbek yarı göçebeler tarafından verilmiştir. Rus İmparatorluğu izlediği politikalar gereği sözde Sart milleti ve Sart Dili oluşturma çabalarına girilmiştir (Baldauf, 1991: 80).

⁴¹ Bu kelimeyle ilgili sözlükteki diğer madde başı kelime: **шәпәр** (şipîr) ‘gayda’ (Bayram, 2019: 927).

EskiTr. *sībizzu / sībuzzu* свирель (kaval, bk. Şçerbak ve öte, 1969: 502); **Tel., Alt., Şor.,** **сыбыскы** *дудка*, игральная; **Kaz-Tat.** **сыбызғы** *свисток, дудка*; **Сой.** **сымыскы, Тоб.** **сымысғы = сыбыскы**; **Kaz-Tat.** **шыбыр** Чувашская игра на пузырях (kese çalgısında (tulum) çalınan Çuvaş oyunu) (Radlov IV, 1893-1911: 671-672, 676, 1062).

Çuv. **шăппăр** пузырь (kese) = **Eski-İbr.** **труба** (trompet) *откуда араб.* (Arapçadan) **Ar.** **şebūr Fars.** **şeypūr** (*шăйпур*) **труба** (*музыкальный инструмент*, bk. Gaffarov II, 1976: 516). **Çay-Mari.** Dağ-Mari. пузырь (tulum), волынка (gayda) < **Çuv.** (Fedotov, 1990: 279).

ÇESKGY: **YEG.** 334; **RÄS.** 414a; **FED II.** 447-448

1.6.2.8. Surpan ‘başörtüsü’ (HTÇ: 97)

Başlık parası ve masraflardan kurtulmak isteyenler, bazen kız kaçırma yoluyla da evlenirlerdi. Bu tarz durumlarda damat ve gelin kaçış günü hakkında anlaşır. Gelin başörtüsünü damada verirdi. Bu başörtüsü kaçış sırasında gelinin gözüne bağlanırdı (Arık, 2015: 97).

AŞM. **Сурпан / Сорпан / Сорван** (surpan / sorpan / sorvan) *род вышитого полотенца которым чувашские женщины обертывают голову или шею* (Çuvaş kadınlarının başlarına veya boyunlarına sardıkları bir tür işlemeli havlu, bk. Aşmarin XI, 1994-2000: 202-205).

BAY. **Сурпан** (surpan) ‘dar havluya benzer bandana, başörtüsü’ (Bayram, 2019: 617).

Rus. **сорбан** *род фаты покрывала у чувашских женщин* (Çuvaş kadınları için bir çeşit peçe, bk. Dal IV, 1955: 274).

serbend от перс (Farsça *serbend*’den), (**ser** *голова* (baş), *глава* (bölüm) > **Tr., KTat.** **căp** *голова, глава; предводитель* (baş, lider, bk. Radlov IV, 1893-1911:456) + **bend** *связь* (kıravat) *повязка* (sargı), *бинт* (bandaj); *головная повязка* (kafa bandı, bk. Gaffarov I, 1976: 109; Gaffarov II, 1976: 456)

ÇESKGY: YEG. 197; RÄS. 403b; FED II. 67

1.6.2.9. Urtakşı ‘dügüne gelenlerin getirdiği yiyecek ve içecekleri toplayan kişi’ (HTÇ: 93).

Düğün sırasında gelin ve damadın evine getirilen yiyecek ve içecekleri toplamakla yükümlü kişi, Ayrıca, geleneksel uygulamalarda kepçeyle bira ikramı yapıldıktan sonra kepçeyi saklaması için verilen kişidir (Arık, 2015: 92-93).

AŞM. Уртмакşă / Уртмахşă (urtmakşı/ urtmahşı) *носитель переметного кожан, мешка на свадьбе*. (dügünde deri çanta taşıyan kişi⁴², bk. Aşmarin III, 1994-2000: 288-289).

BAY. Уртмакşă / Уртмахşă (urtmakşı/ urtmahşı) ‘dügüne gelenlerin getirdiği yiyecek ve içecekleri toplayan kişi’ (Bayram, 2019: 788-789).⁴³

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.

1.6.3. Ahiret İnaniş

1.6.3.1. Şitmah ‘cennet’ (HTÇ: 98)

Geleneksel Çuvaş dininde ahiret inaniş, yeryüzündeki hayatımızın devamı niteliğindedir. İyi insanların ahiret hayatında *şitmah*’a girerler ve burada yaşarlar. Mutluluk, bolluk ve bereketin bulunduğu yerdir (Arık, 2015: 98-100).

AŞM. Çăтмах / Чăтмăх (şitmah / şitmih) *paŭ* (cennet, bk. Aşmarin XIII, 1994-2000: 50-51).

BAY. Чăтмах (şitmah) ‘cennet’ (Bayram, 2019: 645).

Tar., K.-Kırg., Çağ., учмак *paŭ* (cennet); **Uyg. учмак** *paŭ*; **Kırg. ужмак** *paŭ* (Radlov III, 1893-1911:1732-1733, 1739, 1780). **EskiTr. uçmaq, uştмах, uşmaq** (Soğd. ’wštm’x) *paŭ* (Şçerbak ve öte, 1969; 604, 617, 621); **Tat.**

⁴² Düğüne gelenlerin getirdiği yiyecek ve içecekleri toplamak için.

⁴³ Sözlükteki bu sözcük ile ilgili diğer madde başı: **уртмах** (urtmah) ‘dügüne gelenlerin getirdikleri yiyecek ve içecek için hazırlanmış çanta’ (Bayram, 2019: 788).

ожмах *рай*; **KTat.** очтомақ / очтомак / йомак / жомақ *рай* (Bayazitova, 1986: 166).

ÇESKGY: **YEG.** 208; **FED II.** 100

1.6.3.2. Tamîk ‘cehennem’ (HTÇ: 98)

Ahîret inanışına göre fânî dünyada iyi bir şekilde yaşamayan, kötülük ve günahkâr olanlar, öldüklerinde *tamîk* yani cehenneme giderler. Burada sefalet, açlık ve ıstırap onları bekler, cehennem ateşinde yanarlar Arık, 2015: 98-100).

AŞM. Тамăк (tamik) *ad* (cehennem, bk. Aşmarin XIII, 1994-2000: 174).

BAY. Тамăк (tamik) ‘cehennem, uçurum’ (Bayram, 2019: 686).

Alt., Tel., Şor., тамы *ad* (cehennem); **Kırg.** тамык *ad*; **Uyg. Kom., Kaz-Tat., DoğuTr.** тамук *ad*; **Çağ.** тамуѣ *ad*; *пещера* (mağara), *темная яма* (karanlık çukur), *тюрьма* (hapishane, bk. Radlov III, 1893-1911: 998, 1002); **EskiTr.** **tamu** / **tamuḫ** *ad*, *преисподняя* (yere altı dünyası / cehennem, bk. Şerbak ve öte, 1969; 531). **Tat.** тамуг, **Başk.** тамук *ad*, *пекло преисподняя* (kavurucu cehennem).

монгольский формы (Moğolca biçimi): **Moğ-Y.** **tamuq** *ad*; **tamula-** *мучить* (eziyet); **Moğ.** **тамла-** *мучить*; *истязать* (işkence); **Bur.** **тамал-** *мучить*, *истязать*, *терзать* (eziyet); **Even.** **тамулаа-** (< Moğ.) *принуждать* (zorlama, bk. Gortsevskaia ve öte II, 1975-1977: 160). **Kalm.** **там** *ad*; **Çağ., Uyg.** тамуѣ ? < **Sanskrt.** **tamas** (Ramstedt, 1976: 377). **Mari.** тамык *ad* < **Çuv.** (Fedotov, 1990: 241).

ÇESKGY: **YEG.** 229; **RÄS.** 460a; **FED II.** 169-170

1.6.4. Ölülerle İlgili Gelenekler ve Cenaze Törenleri⁴⁴

1.6.4.1. Hıymalu ‘gözleme’ (HTÇ: 102)

Çuvaşlarda ölü, evden çıkarılmadan önce uyulması gereken uygulamalar vardır. Ölü, tabuta yerleştirildikten sonra anma işlemi gerçekleştirilir. Bunlardan bir tanesi mayasız kaymakla tek sayılarda (3, 5, 7, 9, 11 gibi) *hıymalu* (gözleme) pişirilmesidir. Bu uygulama gerçekleştirilmezse evden bir ölünün daha çıkacağına inanılır (Arık: 2015: 102).

AŞM. Хаймалу (*hıymalu*) *названия кушанья, блины на сливках* (yiyecek isimleri, kremalı krep). **Хайма** *сливки, сметана* (krema, ekşi krema, bk. Aşmarin XVI, 1994-2000: 302-303

BAY. Kelimeye rastlanmamıştır.

Kırg., K.-Kırg., Şor., Tar., Çağ., DoğuTr., Kaz-Tat., Tr., KTat. каймак *сливки -снятые с вареного молока-* (kaynatılmış sütten alınan kaymak) ; **Alt., Bar.** каймак *густая вареная сметана* (yoğun - kaynatılmış ekşi krema-); **Kaz-Tat.** каймаклы (каймак + -лы) *со сливками* (kremalı); **KaraimT.** каймак= каймах (Radlov II, 1893-1911: 48-49). **Başk.** каймак *сливки*; сметана; **Yak.** хоймох *осадок* (tortu) сгусток (pıhtı); **Rus.** Каймак *вареные сливки* (kaynatılmış krema); густые сливки (yoğun krema, bk. Fasmer II, 1986-1987: 162).

ÇESKGY: **YEG.** 289; **RÄS.** 231b; **FED II.** 319-320

⁴⁴ Bu konuyla ilgili söz öbeği hâlinde geleneksel dini terminolojiye ait kelimeler de vardır. Örneğin; Çuvaşlarda, bir kişinin ölümü gerçekleşikten sonra ölünün mezarı kazılmadan önce **masar puşlihë** (mezarlık sahibi ruh)’den izin istenir ve bu ruha için kurban sunulur, ölü evden çıkarılmadan önce un suyla çalkalanıp **şun pitti** (can lapası) yapılır, tabut yapımı sırasında ortaya çıkan yongalar toplanır ve **umınta pultir** (önünde olsun) diyerek dışarı atılır, ayrıca ölünün arkasından **sas kılarni** (yas) tutulur ve ölülerden korkulduğu için **vılñë şın tüvi** (ölünün ayakkabısının bağcıklarını bağlama) adetleri vardır (Arık, 2015: 98-109).

1.6.4.2. Masmak ‘evli kadınların kullandığı süslemeli başlık’ (HTÇ: 105)

Yadrinsk bölgesindeki Çuvaşlarda, ölen kızların tabutuna, anneler tarafından *masmak* bağlanır ve ahiret dünyasında evlenmeleri söylenir. Bekâr erkekler için de ahirette evlenme tavsiye edilir. Böylece onların ahirette yalnız kalmamaları istenirdi.

AŞM. Масмак (masmak) *название головного украшения встречается среди верховых вирьял чувашей* (başlığın adı. -atlı Viryal Çuvaşların arasında görülür-); **масмак ту-** *вышивать масмак* (başlık işlemek, bk. Aşmarin VIII, 1994-2000: 206) = **Мар. нашмак** *часть головного убора луговых женщин в виде короткой широкой ленты.* (kısa, geniş bir şerit şeklinde çayır kadınların taktığı başlığın bir parçası).

BAY. Масмак (masmak) ‘başörtüsü’ (Bayram, 2019: 389).

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.

ÇESKGY: **FED I. 344**

1.6.5. Anma Törenleri⁴⁵

1.6.5.1. Yupa⁴⁶ ‘mezar başında dikilen, ağaçtan yapılmış insan tasviri’

(HTÇ: 109)

Geleneksel Türk dininde olduğu gibi Çuvaşlarda da formel sayılarda ölümler için anma törenleri düzenlenir. Üçüncü ve yedinci gündeki törenler evde gerçekleştirilir. Ölümün kırındaki anma töreni ise mezarda gerçekleşir. Çuvaşlarda ölen kişinin ardından mezarlarına onları tasvir eden heykeller

⁴⁵ Ölümleri anmak için sonbaharda yapılan anma törenine **avtan sîri** denir. Kasım ayı içerisinde gerçekleşir ve bu tören için genellikle at, tay, kuzu ve dana kurban edilir. Bununla birlikte ilkbaharda **şurta kunë** (mum günü) ve **vil tuhnî kun** (ölülerin ayrılış günü), yazın ise **şimëk** (baharda ölümlerin anıldığı kutlama) törenleri gerçekleştirilir. İlkbaharda kutlanan anma törenleri **kalim kunë** (ölülerin ve ata ruhlarının anıldığı gün) ‘den bir sonraki gün gerçekleştirilir. Anma töreni **tëp kil** (soyun en başı evi)’de gerçekleştirilir ve genellikle ilk önce **avtan yaşki** (horoz çorbası) pişirilir. Kullanılacak kap-kacak gibi gereçler burada muhafaza edilir. Önce **uşa** (aile için önemli olan direk)’nın kenarına bu malzemeler konur, daha sonra **kil püşë** (aile reisi) gelir ve dua eder. Anma töreni böylelikle gerçekleştirilmiş olur (Arık, 2015: 109-120).

⁴⁶ Arık’ın Denisov’dan aktardığına göre bazı yupaların üzerinde **surpan şakki** (göğüslük süslemeleri) ve **mîy şihhi** (kızlar için şerit süslemeler) vardır. Bu uygulama yupaların evli veya bekar bir kadına ait olduğunu belirtir (Arık, 2015: 113).

dikilir, işte bunların adı **yupa**'dır. Ölünün kırkinci gününde yapılan bu törene *yupa töreni* denir (Arik, 2015: 109-121; Çeltikçi, 2014: 82-85; Arik, 2007, 31-32).

AŞM. Юпа / Йопа (yupa / yopa) *столб, изображающий покойника* (ölü bir adamı tasvir eden gövde / sütun); **Юпа туни** *отправление поминок* (hayattan ayrılış töreni); **Юпа уйăхă** *октябрь* (ekim); **Юпа уйăх / йопа уйăх** *ноябрь* (kasım); *месяц поминок* (anma ayı, bk. Aşmarin IV, 1994-2000: 342-347).

BAY. Юупа (yupa) '1. direk, sütun, 2. Çuvaşlarda mezar başına dikilen insan yüzünün, göz ve ağzının tasvir edildiği ahşap kaide' (Bayram, 2019: 974).

Çuv. > Mord. юба *столб на молбище* (dua edilen yerdeki sütun, bk. Fedotov, 1996: 488).

монгольские формы (Moğolca biçimler); **Мог-У. обухан, Моғ. обоо, Bur. обоо куча** (yığın) **груда** (istif); **камней** (taşlar); *межевой пограничный знак* (sınır çizgisi); **Маңчу. Обо** (< **Моғ.**). *Холм* (tepe); *сонка* (doruk) *наверху горы* (dağların tepesi, bk. Gortsevskaya ve öte II, 1975-1977: 4; Doerfer I, 1963-1967: 155)

ÇESKGY: **YEG.** 349; **FED II.** 488-489

1.6.5.2. **Şimëk**⁴⁷ 'baharda ölülerin anıldığı kutlama' (HTÇ: 109)

Çuvaşlarda bahar ayında mezarlıkta toplanılıp ölülerin anıldığı güne **Şimëk** denir. (Arik, 2015: 109).

⁴⁷ Bu tören, Hristiyanların **troitsa / trinity** (paskalyadan sonraki, ellinci günde kutlanan dini bayram, Hamsin Yortusu) dedikleri günün bir önceki perşembe günü düzenlenmektedir. Bazı bölgelerde ise ilk perşembe ile ikinci perşembe arasında düzenlenmektedir ve bunların özel isimleri vardır. İlk perşembeye **asli şimëk** (büyük şimëk) denir. İkinci perşembeye ise **këşën şimëk** (küçük şimek) denir. Çuvaşlarda bahara geçiş dönemi tehlikeli bir dönem olarak konumlandırılırdı. Bu dönemde ata ruhları orta dünyayı ziyaret gelirdi ve orta dünyadan büyücülerin de alt dünyayı ziyaret etmesi beklenirdi. Çuvaşlarda her şeyin bir mikrokosmos olduğuna inanılır. Her şey de kendi içinde dünyanın bir parçasını bulundururdu. Her mikrokosmosda dünya ağacı sembolize edilirdi. Çuvaşlardaki **uşa direği** (ailevi önemi olan direk), **çük yivîşi** (soy açısından önemli olan kurban ağacı) ve **çük vırîně** (toplum açısından önemli olan kurban yeri) dünya ağacı fonksiyonunu yerine getirirdi. Bu tarz önemli yerler öteki dünyalarla iletişime geçilen yerlerdi (Arik, 2015: 109-120).

Ашм. Ҷимёк (šimĭk) *название праздника (tatil / tören adı); бырас җимёкё троица* (trinity); **кёчён җимёк** *четверг после троицы* (trinityden sonraki perşembe); **Мён җимёк** *четверг перед троицей* (trinityden önceki perşembe, bk. Aşmarin XII, 1994-2000: 158-160).

Вау. Ҷимёк (šimĭk) ‘Çuvaşlarda ölülerin anıldığı bir sonbahar bayramı’ (Bayram, 2019: 657).

Ҷимёк < **Rus. Семик, семуха, семка.** *троицын и духов день* (Hamsin Yortusu ve ruhlar günü); *пятидесятница это седьмой от пасхи четверг* (Paskadan sonraki yedinci perşembe günü olan Hamsin Yortusu); *рядят березу* (Huş ağacını süslüyorlar), *водят хороводы* (Норо⁴⁸ oyununu oynuyorlar); *встреча весны* (bahar buluşması), *местами в Семик бывают поминки* (törendeki anma yemeği yapılır, bk. Dal IV, 170). *Семік четверг на седьмой неделе от пасхи* (Paskalyadan sonraki yedinci perşembe), *весенний праздник* (ilkbahar bayramı), *день поминания мертвых от семь* (ölüleri anma günü *Семік* ‘ten itibaren, bk. Fasmer III, 1986: 1987: 599).

ÇESKGY: **FED II. 119**

⁴⁸ Slav halk dansı

1.6.6. Geleneksel Çuvaş Dini Bayram ve Törenleri⁴⁹

1.6.6.1. Surhuri ‘koyun ayağı’ (HTÇ: 122)

Çuvaşlarda kış dönemi kutlanan ilk bayramdır. Hristiyanların Noel bayramıyla aynı tarihte ve bir hafta boyunca devam etmektedir (Arık, 2015: 121-124).

AŞM. Kelimeye bu sözlükte rastlanmamıştır.

BAY. сурхури (surhuri) ‘1. Surhuri bayramı. 2. Noel gecesı. 3. Ortodoks Hristiyanlarda Noel ile Epifani arasındaki bayram zamanı (Bayram, 2019: 617).

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.

1.6.6.2. Šıvarni⁵⁰ ‘yağlanma haftası’ (HTÇ: 124)

Çuvaşlarda baharın gelişini hızlandırmak, otların ve çiçeklerin hızlı büyümesini sağlamak ve tabiatı etkileyerek havaların ısınmasını bir an önce sağlamak için düzenlenen bayrama *šıvarni* denir.⁵¹

⁴⁹ Çuvaşların gelir kaynağıolan ve geçimlerini sağladıkları en önemli iş kalemi tarımdır. Dolayısıyla yaz ve bahar aylarında onların hayatlarındaki en önemli iş ekinlerin ekilmesi ve ürün elde etmektir. Bu bağlamda tohumların tarlaya atılması törenle gerçekleşir ve bu törenin adı **vırlıh kılarni** (tohumların tarlaya çıkarılması) veya **vırlıh pıtti** (tohum onuruna lapa)’dır. Çuvaşlarda yapılan başka bir törense **uy çükë** (kurbanlı tarla duası)’dır. Bu törene civar yerlerden katılan halklar da mevcuttur. Ayrıca doğal afetler gibi zor durumlar karşısında Çuvaşlar **mın çük** (büyük kurban) dedikleri toplu kurban törenleri de düzenlemişlerdir. Çuvaşlarda, toplu kurban törenlerini gerçekleştiren sadece bu işle uğraşan insanlar mevcuttur. Bunlar; **çük puşı** (kurban başı) ve **kël kalakan** (dua okuyan)’dır. Çuvaşlarda yalnızca tarım ve üretimle ilgili uygulamalar bulunmaz. Farklı olarak arınmak ve temizlenmek için de törenler düzenlenir. Bu arınma törenlerine **šëñë vut** (yeni ateş) ve **šër vitër kılarni** (toprak kapıdan geçiş)’denir. Çuvaşlar salgın, kıtlık gibi doğal afetlerden sonra bu arınma törenini gerçekleştirirler. Tarım ile ilgili bir başka tören ise **šumır çükë** (kurbanlı yağmur duası)’dır. Bu uygulamanın farklı bölgelerde **šerşı çük** (serçe kurbanı) ve **šimarta çük** (yumurta kurbanı) gibi farklı isimleri de vardır. Yağmur duasını **çük puşı** (en yaşlı kişi) doğuya yönelerek yapar. Ayrıca kurak mevsimler sık sık yaşanırsa Çuvaşlar **šıv vırlani** (su çalma) töreni gerçekleştirirlerdi. Suya ihtiyaç duyulduğunda normal şekilde ölümü gerçekleşmeyen insanların mezarlarına gidilerek kırk kova su dökülmek suretiyle yağmur töreni gerçekleştirilirdi. Bu törenin ismi de **sarımsır vile**’ dir (Arık, 2015: 128-140).

⁵⁰ Kelime **šıv** (šu-yağ) ve **erne** (hafta) kelimelerinden türemiştir ve yağlanma haftası anlamındadır.

⁵¹ Bu törenin iki hafta sürer; ilk haftası **aslı šıvarni** (büyük meslenitsa), ikinci haftası ise **këšën šıvarni** (küçük meslenitsa) olarak adlandırılır. Tarımla ilgili bir bayramdır. Kıştan bahara geçiş kutlanır. Bayram bitişini sembolize eden ayrı bir tören daha vardır; buna **šıvarni isatnë** (šıvarninin uğurlanması) denir. Son olarak samandan veya at arabası tekerleğinden bir korkuluk yapılır. Bu korkuluk tören sonunda yakılır ve kışın bitiş anlamına gelir. Bu korkuluğun ismi **šıvarni karçıkë** (korkuluk)’dır (Arık, 2015: 124-125).

AŞM. **Ѓаварни / Ѓоарни** (šivarni / šoarni) *масляница* (yağ). *она продолжается две недели* (iki hafta sürer): *первая неделя* (ilk hafta) - **аслă ѓаварни** -*большая Масленица* (büyük maslenitsa), *а вторая* (ikinci hafta) **кёсён ѓаварни** *малая масляница* (küçük meslenitsa). **Ѓаварни уйăх(ё)** *название месяца* (ay adı); **ѓаварни ярăн** *кататься на салазках* (не только на масленице⁵²) (kızak kaymak, sadece karnavalda değil); **ѓаварни чўре**, **ѓаварни чуп** *кататься на лошадях на масленице* (Maslenitse gününde atlarla gezmek), bk. Aşmarin XIII, 1994-2000: 4-5). **Ѓау-Мари. ўарня; Дағ-Мари. ўарня** а также **сюарня** (<ў/сю масло + арня неделя) *масляница* (Fedotov II, 1964: 90).

БАУ. **Ѓаварни** (šivarni) ‘Rusların Maslenitsa Bayramı’na benzeyen ve şubat ayında kutlanan Rus Maslenitası’nın perşembe günü başlayan Çuvaş bayramı’ (Bayram, 2019: 638).

ÇESKGY: **YEG.** 205; **FED II.** 90

1.6.6.3. Kalım ‘bayram adı’ (HTÇ: 125)

Paskalya arifesine denk gelen, her yıl baharda ata ruhlarını anmak için kutlanan bir bayramdır. Çuvaşlar göre bu gece, büyücüler çeşitli hayvan şekllilerinde ortaya çıkabilir ve insanlara zarar verebilir. Bu uygulama bir nevi kötü ruhların güçlerini zayıflatmak için de düzenlenir (Arık, 2015: 125-127).⁵³

AŞM. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

БАУ. **Калăм кун** (kalım kun) ‘eski inanışlara göre paskalya’ (Bayram, 2019: 245).

⁵² Kışın uğurlandığı eski bir Slav bayramıdır.

⁵³ Ata ruhların anılması için düzenlenen bu törende kurban kesildikten sonra evde yemekler ve içecekler hazırlanır ve bu yemeklerde bir kısmı evde bulunan **uşa** (soy direği)’nin yanına, ölü akrabaların ruhları için bırakılır. Bu yemeğe **kalım çüklemi ёреёё** (kalım kurban hediyesi) denir. Ata ruhlarının anıldığı son güne **aslī kalīm** (büyük kalım) denir. Bugün çocuklar tarafından kötü ruhlar, ziyaretçi ruhlar, hastalıklar ve sihirbazlar kovulur. Bu kova ritüeline Viryal Çuvaşlar **virēm**, Anatri Çuvaşlar ise **serēm** derler. Bu son günle beraber geride kalan yılın tüm kötülüklerinin kaybolduğuna düşünülür ve yeni yılın ilk gününün **mīnkun** (büyük gün) ile başladığına inanılır (Arık, 2015: 125-127).

название праздника (bayram ismi): **аслә каләм** первый день пасхи (paskalyanın ilk günü); **пасхальная неделя** (paskalya haftası) **кёсён каләм** фомино воскресенье (St. Thomas Pazarı); **фомино неделя** (Klise Slavcasında Antipaskalya Hristiyanlık bayramının adı) **каләм** время перед пасхой, когда ворожеи и колдуны превращаются, по чувашей верованию, в разные предметы, напр. в корыто и т. п. (falcılar ve büyücülerin Çuvaş inanışında farklı nesnelere göre dönüştüğü Paskalya öncesi zaman. Örneğin çamaşır leğeni vb., bk. Fedotov I, 1996: 216-217).

Çuv. **каләм** - Fin-Ugor kökeni: кул- / кол- / кал-: Mar. **колаш** / Udm. **Кулыны умереть** (ölmek) / Komi-Ziry. **кулом смерть** (ölü) / Mokş-Mord. **калма** / Erz-Mord. **калмо могила** (mezar) / Fin. **kalma** / Liv. **Kalma** / Est. **kalm** **могила** / Mac. **halál** **смерть, кончина** (ölüm, son, bk. Fedotov, 1990: 188).

ÇESKGY: YEG. 86-87; FED I. 216-217

1.6.6.4. Mĭnkun ‘büyük gün’ (HTÇ: 127)

Çuvaşlarda tarım işlerine başlamadan önce baharın gelişini kutladıkları günün adıdır. Bu bayram, aileyle kutlanır ve ölen akrabaların ruhları anılır. Bunun için kümes hayvanları kurban ederler (Arık, 2015: 127-128).⁵⁴

AŞM. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

BAY. Mănkun (mĭnkun) ‘Eski Çuvaş takvimine göre baharda yeni yılın karşılandığı Çuvaşların tarım işine başlamadan önce kutladıkları birkaç gün süren bahar bayramı. Çuvaşlar arasında Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte paskalyaya denk gelir’ (Bayram, 2019: 397).

мăнкон / мăнкун / мункун / монкон название праздника (bayram adı), пасха (paskalya) *досл. великий -большой- день* (kelimesi kelimesine ulu-büyük gün), *что восходит к рус* (Rusçada bu kelimeye gider) *великодню*

⁵⁴ Bu bayramda yiyecekler ve içecekler hazırlanır ve küçükbaş hayvanlar kurban edilir. Ayrıca **kĭvas** (şerbetçi otundan yapılmış bir tür içecek) içilir.

относящимся к пасхе (paskalya ile ilgilidir) ~ **KTat. оло кон пасха** (Dal I, 1955: 176).

ÇESKGY: **YEG. 130; FED I. 349**

1.6.6.5. Akatuy ‘bayram adı’ (HTÇ: 129)

Çuvaşlarda ekim işlerini başladığında kutlanan bayrama *akatuy* (ilkbaharda toprağın sürülmesi bayramı) denir (Arık, 2015: 129-130).⁵⁵

AŞM. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

BAY. Акатуй (akatuy) ‘Çuvaşlarda çiftçilikle ilgili bahar bayramı’ (Bayram, 2019: 35).

İncelenen sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

1.6.6.6. Kīvas ‘içecek adı’ (HTÇ: 127)

Mĩnkun (büyük gün)’da yapılan kutlamalar sırasında şerbetçi otundan yapılan bir tür içecektir (Arık, 2015: 127).

Aşm. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

Bay. Кăвас (kīvas) ‘bir içecek türü’ (Bayram, 2019: 276).

Kelimeye incelenen sözlüklerde rastlanmamıştır.

ÇESKGY: **FED I. 245**

⁵⁵ Vir’yal Çuvaşlar bu bayrama **akatuy suhatu** (çift sürme bayramı), Anatri Çuvaşlar ise **akatuy sabantuy** (saban evliliği) isimlerini vermişlerdir. Çiftçilikle ilgili bu bayramın geçmişi çok eski tarihlere kadar gider ve **şěryış** (yer ruhu)’a dua edilir ve kendilerini koruyup kollamasını ve doyurmasını isterler. Akatuy’da rüzgârlama denilen bir tören vardır ve bu tören salgın hastalıklardan korunmak için icra edilir. Bu törenin adı **opahivaniya** (rüzgarlama)’dır. Çuvaşlardaki bu bayramın benzeri Tat. **sabantuy.**, Başk. **habantuy** şeklindedir. Çuvaşlardaki bu tarım bayramının benzerlerinin Fin-Ugor kavimlerindeki şekilleri; **Mar. aga payren** (saban bayramı); **Udm. gerı pottón / aga yaşka** (ekim bayramı); **Mordv. keret’ozks** (saban duası)’dır. Ufak değişikliklerle benzer uygulamalar aynı bölgede yaşayan tüm milletler arasında karşılaşılmaktadır (Arık, 2015: 129-131).

1.6.6.7. Akapıtti ‘tören adı’ (HTÇ: 131)

Çuvaşlarda ekim işlerinin bittikten sonra tören yapılır. Bu törene *akapıtti* denir (yazlık tahıl ekiminin bitimini gösteren lapa duası, bk. Arık, 2015: 131).

AŞM. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

BAY. Kelimeye sözlükte rastlanmamıştır.

İncelenen sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

1.6.6.8. Şinşe ‘tarım bayram adı’ (HTÇ: 131)

Çuvaşlarda bahar ve yaz arası kışlık ekim için tarlanın hazırlanmasından önce düzenlenen bayramın adı *şinşe* (yerin-toprağın korunması) ‘dir. Ekinlerin tam olgunlaşma süresine denk gelen bu bayramda, yağmur ve dolunun ekinlere zarar vermesinden endişelenen halk, tanrıya ve ruhlara dua ederek bu afetleri engellemek isterler. (Arık, 2015: 140-143).⁵⁶

AŞM. *Шинше / Шинче* (*şinşe / şinçe*) *название старинного чувашского праздника когда проводилось множество игр и совершалось жертвоприношение "шук". в это время прекращались полевые и всякие другие работы в огородах* (Birçok oyunun oynandığı ve kurbanların sunulduğu eski bir Çuvaş bayramının adı. Bu bayram zamanı bahçelerde tarla işleri ve diğer tüm işler dururdu) *считалось, что Земля беременна и ранить ее в это время - греховное тело* (Yeryüzünün hamile olduğu ve günahkâr vücudun bu zamanda onu yaraladığı düşünülür), bk. Aşmarin XII, 1994-2000: 163-165).

BAY. *Шинше* (*şinşe*) ‘Çuvaş Türklerinin eski inanışlarına göre toprağın doğma zamanı, toprağın korunması için gerçekleştirilen eski bir tören’ (Bayram, 2019: 657).

Çuv. *шинше* = **Mar.** *синкса / сынса/ сынса* (Fedotov, 1990: 316; Fedotov, 1992: 116). *Шинше (сынше) < Чув. шән ~ Tat. яңа Yak. сәнгә новый* (yeni).

⁵⁶ Çuvaş grupları arasında bu bayram için farklı adlandırmalarda vardır. Bunlar; *şēr prašnikē* (yer bayramı) ve *ууав* (kutlama)’dır.

название *çinçe* значит новое лето, встреча нового лето (*şinşe* kelimesi yeni yaz anlamına ve yeni yazla buluşmak anlamlarına gelir, bk. Zolotnitskiy, 1875: 69, 195).

Рясянен **Çuv. çinçe** ставит в этимологический ряд (Räsänen, Çuvaşça çinçe kelimesini şu etimolojik sıraya koyar) **Tr. чиллә** < **Fars. сорокадневный пост** (kırk günlük oruç); *труд* (iş, emek); *мучения* (eziyet); *страдания* (çile, bk. Radlov III, 1893-1911: 2138).

Kaz. шилдэ сорок жаркий дней лето (yazın kırk sıcak gün); **Башк. селлә** самый жаркий и самый холодный периоды года (yılın en sıcak ve soğuk dönemleri); **Tat. челлэ / шенлэ** пора самой сильной жары (sıcaklığın en fazla olduğu zaman, bk. Räsänen, 1969: 111a).

ÇESKGY: **RÄS. 111a; FED II. 119-120**

1.6.7. Tarım ve Kurban ile İlgili Diğer Törenler⁵⁷

1.6.7.1. Şëren ‘eski dini bir tören adı’ (HTÇ: 145)

Sadece yazılı kaynaklarda bulunan, halkın yaşantısından çıkmış ve günümüzde icra edilmeyen eski dini bir tören (Arık, 2015: 145).

AŞM. Сëрен / Сëрем (şëren / şërem) название обряда изгнания из жилищ душ умерших, явившихся на языческая пасха погостить к родственникам (Ölülerin ruhlarının, meskenlerinden kovulma töreninin adı. Pagan paskalyada

⁵⁷ Çuvaşların geçim kaynakları doğrudan doğruya tarım ve hayvancılık olduğu için bu konularla alakalı çok çeşitli törenler düzenlenir. Hasat zamanı ürün elde edildikten sonra şükür amaçlı, dualar ve kurbanlarla **razvyazvaniya serpov** (orakların çözülmesi töreni) gerçekleştirilir. Bununla birlikte sonbaharda **avın pitti** (ambar lapası) ve **avın siri** (ambar birası) törenleri düzenlenir. Yeni ürünleri kullanmaya başlamadan önce bu ürünler ve bira onuruna **sıra çükleni** (biralı kurban) töreni de kutlanmaktadır. Hayvancılıkla ilgili törenlerde ise sürü ilkbaharda otlatmaya çıkarılmadan önce kışın onları biriktirmiş olduğu kötülüklerden arındırmak ve hastalık, felaket ve vahşi hayvan saldırılarından korumak için **këtü umën pitti** töreni düzenlenir. Evcil hayvanları koruyan ruhları onurlandırmak üzere **karta pitti** (avlu hayvanı lapası) töreni düzenlenir. Bu tören için evde **bilin** (akıtma) pişirilir. Ayrıca Çuvaşlarda ineklerin çok buzağılaması ve ev hayvanlarını koruyan ruhlar için **ëne turri çükë** (ineklerin çok buzağılaması için yapılan dua) töreni düzenlenir. Arıcılıkla uğraşan Çuvaşlar yeni ürün elde ettiklerinde arıcılıkla ilgili ruhların desteğini elde etmek için **hurt çükë** (dua törenini) icra ederler (Arık, 2015: 143-145).

ortaya çıkan akraba töreni). *Сёрен, проводился молодыми и людьми с большим размахом и непременно обходом и изгнанием злых духов из домов* (Akrabalara bir süreliğine kalım için (paganist paskalyası) gelen ölülerin ruhunu meskenden kovma ayinin adı. Büyük bir genişlikle ve zorunlu dönüşlerle evden kötü ruhların kovulmasıyla gençler tarafından yapılan bir tören, bk. Aşmarin XI, 1994-2000: 315-319).

BAY. Сёрен (şören) ‘Çuvaşlarda ilkbahar bayramı’ (Bayram, 2019: 588).

своим названием **Чув. сёрен** уходит в тюркскую древность (bu isim eski Türk çağına gider); **Çağ. сўрән** военный клич (savaş parası); *страшный шум* (korkunç ses); *вопл от Tr. сўр- гнать* (sürmek), *гнать вперед* (ileri sürmek), *преследовать* (takip etmek); Kaz-Tat. **сөрән** Пасхальные костры (Paskalya şenlikleri, bk. Radlov IV, 1893-1911: 597, 809, 812). **Mar. сүрем / шүрем** название марьинского праздника в июле (Maricede; temmuz ayındaki bayramın adı) *изгнание злого духа* (şeytan çıkarma, bk. Fedotov, 1990: 224).

ÇESKGY: **YEG**: 189; **RÄS.** 437b; **FED II.** 45

1.6.7.2. Virēm ‘eski bir dini tören adı’ (HTÇ: 145)

Sadece yazılı kaynaklarda bulunan, halkın yaşantısından çıkmış ve günümüzde icra edilmeyen eski dini bir tören (Arık, 2015: 145).

AŞM. Вирём (virem) название чувашского народного праздника (Çuvaş halk bayramının adı, bk. Aşmarin V, 1994-2000: 240).

BAY. Sözlükte kelimeye rastlanmamıştır.

İncelenen sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

1.6.8. Çuvaş Halk İnanışları

1.6.8.1. Suyla İlgili İnanışlar⁵⁸

1.6.8.2. Ateşle İlgili İnanışlar⁵⁹

1.6.8.3. Güneş, Ay ve Yıldızlarla İlgili İnanışlar⁶⁰

1.6.8.4. Hava Olaylarıyla İlgili İnanışlar⁶¹

⁵⁸ Çuvaşlar, kuraklık dönemlerinde ürünlerinin yetişmesi ve gerekli suyu elde etmek amacıyla **şumir çükë** (kurbanlı yağmur duası) düzenlerdi. Çuvaşlara göre su kenarları özellikle kötü ruhların sayısının fazla olduğu bölgelerdir. Anatri Çuvaşlarının inanişına göre bazı su kaynaklarının yanında **şuri şuyttan** ve **şivri şuyttan** (su şeytanı) bulunur. Nehir kenarındakilere ve bu suda yıkananlara musallat olurdu. Ayrıca, **şiv aşışë** (su babası) ve **şiv amışë** (su anası) inanişları da yaygındır. Bu ruhlara metal para, ekmek ve yumurta fırlatmak suretiyle kurban sunulur, bu ruhların bazılarının sadece göl kenarlarına yerleştikleri ve bu göllerin **şiv turri** (su tanrısı), **şiv turri amışë** (su tanrısının annesi), **şiv huşi** (suyun sahibi) ve **şiv puşi** (su başı) gibi ruhlara sahip olduğuna inanılırdı (Arik, 2015: 146-148).

⁵⁹ Çuvaş halk inanişlarında ateşin hastalıklardan koruduğuna ve insanları arındırdığına inanılırdı. Şifa verici özellik, Çuvaşlarda **jivoy ogon'** (diri-canlı ateş)'a yüklenmiştir. Ayrıca, avlu kapısında **sënë vut** (yeni ateş)'tan yakılan ateşle hastalıklardan arınmak için bir tören düzenlenirdi. Çuvaşlar bir yerden başka bir yere taşındıklarında ateşlerini de odun veya kömür eşliğinde yanlarında götürüler ve evin bodrumuna bırakırlar ve **nikës pitti** (göç eden Çuvaşlarda eski evden yeni eve ateş götürdükten sonra düzenlenen tören) törenini gerçekleştirirlerdi. Yangınların neden olduğu büyük doğal afetler sebebiyle ateşle ilgili inanişların sayısı da artmıştır. Çuvaşlar, doğal afetlerden korunmak için **vut ama** (ateş anası) ve **vut aşı** (ateş babası)'ye kurban sunmuşlardır. Çuvaşlarda ateşe saygısızlık yapmak yasaktır ve ateş ruhunun hoşnut olmasını engeller. Böyle şeyler yaşandığı zaman Çuvaşlar ateş ruhunun rızasını almak için ona **vut mimeri** (kurban) sunarlardı. Bununla birlikte yılda bir kere olmak üzere sonbaharda veya kış ayında ateş onuruna kurban töreni **vut çükë** (ateş kurbanı) düzenlenirdi (Arik, 2015: 149-152).

⁶⁰ Çuvaşların geleneksel inanişlarında güneş önemli bir yere sahiptir. Güneş kişiselleştirilmiş ve aile sahibi olarak tasavvur edilmiştir. **Hëvël aşışë** (güneş baba), **hëvël amışë** (güneş anne), **hëvël ivlësem** (güneşin oğulları), **hëvël hılhi** (güneşin kulağı), **hëvël şunaçë** (güneşin kanatları), ve **hëvël uri** (güneşin ayakları) gibi kavramlar oluşmuştur. Güneş kültüyle bağlantılı olarak, Çuvaş inanişlarında, dua ve kurban törenleri sırasında **hëvëltuhış'**a (doğu) dönülür. Yıldızlarla bağlantılı olarak Çuvaş inanişında gökte **hürelë şiltir'**ın (kuyruklu yıldız) çıkması savaş habercisidir. Çuvaş inanişlarında yıldızlar kişiselleştirilmiş ve onlarla ilgili çeşitli anlatılar ortaya çıkmıştır. Anlatıda, insan ve hayvan olarak kişiselleştirilen yıldızlar yolda giderken yollarını kaybeder ve donarlar bu doğal afetin sonucunda ölen atlar ve köpekler Büyükayı takım yıldızına dönüşürler. **Altir şiltir / Şiçë Şiltir** (Büyükayı takım yıldızı), **Këvente Şiltir** (Orion), **Ala Şiltir** veya **Elker** (Pileyada), **Şut Şiltir** veya **Şurimpuş Şiltirë** (Venüs), **Kurka Şiltir** (Küçükayı), **Horkayik Şölë** veya **Kayikhur Şülë** (yabankazlarının yolu) ise samanyolu anlamındadır (Arik, 2015: 152-154).

⁶¹ Bazı Çuvaş dini metinlerinde **aslati amışë** (gök gürültüsünün annesi) olarak adlandırılır. Ayrıca, gök gürültüsü ve yıldırım tanrı ile ilişkilendirilir. Yıldırım, tanrı tarafından şeytanı ve diğer kötü güçleri cezalandırma aracı olarak kullanılır. Şeytanları **asa çulë** (gök gürültülü taş ok) ile öldürür. (Arik, 2015: 154).

1.6.8.4.1. Aslati ‘büyükbaba / gök gürlemesi’ (HTÇ: 154)

Hava olayları birçok dini inanışta olduğu gibi Çuvaşlarda da gök gürültüsü ve yıldırım korkunun sembolü olmuştur. Çuvaşlarda, gök gürültüsü yaşlı ihtiyar kadın suretiyle betimlenmiş ve **aslati** (büyükbaba / gök gürültüsü) denmiştir (Arık, 2015: 154).

AŞM. Аслати (aslati) *мой дед -отец моего отца-* (Benim dedem -babamın babası, bk. Aşmarin II, 1994-2000: 103).

BAY. Аслати (aslati) ‘gök gürültüsü, gök gürlemesi’ (Bayram, 2019: 70).

İncelenen sözlüklerde kelimeye rastlanmamıştır.

ÇESKGY: **YEG.** 35

1.6.8.4.2. Aśa ‘baba’ (HTÇ: 154)

Çuvaşlarda yıldırım aśa (baba) ismiyle adlandırılmıştır (Arık, 2015: 154-156).

AŞM. Ача (aśa) *самец* (erkek), *бог грома* (yıldırım tanrısı, bk. Aşmarin II, 1994-2001: 116-27).

BAY. Ача (aśa) ‘1. Erkek, 2. Baba, 3. Gök gürültüsü, şimşek, boran, fırtına’ (Bayram: 2019: 74).

EskiTr. eči *старший брат* (abi); *дядя ?* (amca?, bk. . Şçerbak ve öte, 1969: 162). **eči ara** (*парн. -beyler-*) *предки* (atalar); **Tel., Alt., ача** *старший брат*; **Alt. ача** *братюшка* (baba); **Leb., ажы** *старший брат* (Radlov I, 1893-1911: 502-518). **Tuv. ача** *отец* (baba, bk. Fedotov I, 1996: 65).

Mog-Y. eči *отец*; **Moğ. энэг** *отец*; **Bur. эсегэ** *отец*; **Yak. äcä** (<Moğ.) *дед, бабушка* (büyükbaba); **Yak. ääkä ~ äcäkäi ~ äcäкии** *бабушка* < **Moğ. eči** *ge* < ***etike** Gortsevskaya ve öte II, 1975-1977: 469).

Çuv. ача > **Dağ-Mari. озы**; **Çay-Mari. узо** *самец* (erkek, bk. Fedotov, 1990: 170-171).

ÇESKGY: YEG. 35-36; RÄS. 35a; FED I. 65-66

1.6.8.5. Hayvanlarla İlgili İnanışlar⁶²

1.6.8.5.1. Kaşkır ‘kurt’ (HTÇ: 156)

Çuvaşlarda kurta verilen isimdir. Bazı yerlerde *tukmak* denir. İnanışa göre tukmak denince kuyruğu tokmak gibi ağır olur ve diğer hayvanlara zarar veremez (Arık, 2015: 156).

AŞM. **Кашкăр** (kaşkır) *волк* (kurt, bk. Aşmarin VI, 1994-2000: 182-183).

BAY. **Кашкăр** (kaşkır) ‘kurt’ (Bayram, 2019: 274).

K.-Kırg. **каршкыр**, Bar. **каршкур** *волк*, Kırg. **касқыр** = **кашкыр** *волк* (Radlov II, 1893-1911: 212, 354).

*ицербак указывает "на два пути этимологизации кашкыр". его "удобно сопоставить глаголом каскай- оскалить зубы" или "основой необходимо считать карыш- скалить зубы" (у В.Банга карыш- смеивать). на третий путь указывает К. Брокельман - от звукоподражательного или образного слова. (Şçerbak kaşkır’ın iki türlü etimolojine işaret ediyor. Onu **kaskay-** ‘dişlerini göstermek fiiliyle kolaylıkla bağdaştırıyor veya **karış-** ‘dişlerini göstermek’ fiilini zorunlu olarak temel sayıyor. (V. Vanga’da **karış-** karıştırmak, karmak olarak etimolojisini yapıyor). 3. yolu K. Brokelman bu kelimenin yansıma veya imgesel bir kelimedenden geldiğini işaret etmektedir, bk. USSRAB, 1831: 132).*

*Г.Дерфер замечает, что в киргизском и казахском наряду с **börü**, есть также **qarışqır-** или **qaşqır-** что собственно означает боец, борец, тот, который противостоит другому (G. Doerfer, Kırgızca ve Kazakçada börünün yanı sıra qarışqır- veya qaşqır- sözcüklerinin de olduğu, aslında*

⁶² Çuvaşlarda bazı hayvanlara saygılı olma ve onları öldürmeme gibi inanışlar mevcuttur. Kuğu, kırlangıç, turna gibi hayvanlara önem verilmiştir. **Vırman ėni** (orman ineği) denen hayvan da bu bağlamda öldürmek yasaktır ve ona saygı gösterilir (Arık, 2015: 157).

diğerine karşı çıkan bir savaşçı anlamına geldiğini belirtiyor) (Doerfer, 1971: 448).

ÇESKGY: YEG. 95-96; FED I. 243

1.6.8.5.2. Tukmak ‘tokmak’ (HTÇ: 156)

Tokmak. Ayrıca, Çuvaşlarda kurta verilen örtmece isim (Arık, 2015: 156).

AŞM. Тукмак / Токмак (tukmak / tokmak) *колотушка* (döven şey); *палка* (sopa), *которой бьют в барабан* (davula vurmak için kullanılan alet); *бедро* (uyluk), *волк* (kurt) *тупой* (aptal, bk. Aşmarin XIV, 1994-2000: 108109).

BAY. Тукмак (tukmak) ‘1. Tokmak, ağaç tokmak, 2. Tokaç, çamaşır tokacı, 3. Uyluk kalça (kuş hakkında), 4. Kurt (Bayram, 2019: 750-751).

Şor., Sag. токла- стучатся (kapı vurmak), **токлак** стук (vurma, çalma, takırtı gibi); **Kırg., Şor., Sag., Koyb., Kaçin.** Токпак *деревянная колотушка* (tahta tokmak); **Alt., Tel., Leb., Токпок = Токпак; Токпокто- = Токпакта-; Tr., Çağ., DoğuTr., Tar., Токмак** *деревянный молоток* (tahta çekici), *колотушка* (vurmak için alet); **Kaz. Тукмак** дубина (kalın sopa), *колотушка* (Radlov III, 1893-1911: 1152, 1156-1157, 1429).

Başk. Тукма- бить (vurmak), Любить кого (birini sevmek), наносить удары кому (birine darbe indirmek), колотить (vurmak), поколотить (vurmak, dövmek), лупить (dayak atmak), отлупить кого (pataklamak); **тув. Докпак** *колотушка, от звукоподражательной основы* (Yansımali kökten türeten tokmak) **тук / ток / док** стук (vurma) (Fasmer III, 1986-1987: 787).

ÇESKGY: YEG. 255-256; FED II. 242

2. BÖLÜM

2. Geleneksel Çuvaş Dinine Ait Kelimelerin Listesi

2.1. Tek Sözcükten Oluşan Kelimelerin Listesi

1. **Akapıtti** ‘tören adı’
2. **Akatuy** ‘bayram adı’
3. **Arşuri** ‘orman ruhu’
4. **Aśa** ‘baba’
5. **Aslati** ‘büyükbaba / gök gürlemesi’
6. **Çük** ‘kurban’
7. **Esrel** ‘ölüm ruhu’
8. **Hıtım** ‘kötü ruh ismi’
9. **Hıymalu** ‘gözleme’
10. **Hıymatlĭh** ‘düğünde babalık yapan adam’
11. **Holım** ‘başlık (parası)’
12. **Hĕrtsurt** ‘ruh ismi’
13. **İye** ‘ruh ismi’
14. **Kalım** ‘bayram adı’
15. **Kaşkır** ‘kurt’
16. **Kepe** ‘ruh ismi’
17. **Kilĕsterni** ‘rıza almak için yapılan ziyaret’
18. **Kĭmĭlçol** ‘selamlama’
19. **Kiremet** ‘ruh ismi’
20. **Kĭvas** ‘içecek adı’
21. **Masmak** ‘evli kadınların kullandığı süslemeli başlık’
22. **Mĭçavĭr** ‘kutsal mekanların bakımını yapan kişi’
23. **Mĭnkun** ‘büyük gün’
24. **Nokratki** ‘ruhlara sunulan para’
25. **Pihampar** ‘ruh ismi’
26. **Pirĕşti** ‘ruh ismi’
27. **Pokupki** ‘alışveriş’

28. **Puřĩ** ‘kamçı’
29. **Pŭlēhšě** ‘ruh ismi’
30. **Šěren** ‘eski dini bir tören adı’
31. **Šiměk** ‘baharda ölülerin anıldığı kutlama’
32. **Šinše** ‘tarım bayram adı’
33. **Šĩtmah** ‘cennet’
34. **Šĩvarni** ‘yağlanma haftası’
35. **Šuraśma** ‘dünŭrlŭk / dünŭrlŭğŭn kutlanması’
36. **Surhuri** ‘koyun ayağı’
37. **Surpan** ‘baş örtüsü’
38. **Šŭppi** ‘çöpte bulunan’
39. **Šĩpĩrřĩ** ‘kese çalgıcısı’
40. **Šuyttan** ‘ruh ismi’
41. **Tamĩk** ‘cehennem’
42. **Tuhatmĩř** ‘cadı, büyücü’
43. **Tuhlanki** ‘ruhlara sunulan para’
44. **Tukmak** ‘tokmak’
45. **Turĩ** ‘tanrı’
46. **Urtakřĩ** ‘dŭğŭne gelenlerin getirdiğı yiyecek ve içecekleri toplayan kişi’
47. **Virēm** ‘eski bir dini tören adı’
48. **Vĩrmanti** ‘orman ruhunun ismi’
49. **Vupĩr (Vĩpĩr / Vopĩr / Lopĩr / Vĩvĩr)** ‘kötŭ ruh ismi’
50. **Vupkĩn** ‘kötŭ ruh’
51. **Vutĩř** ‘su ruhu’
52. **Věrŭřě** ‘büyücü’
53. **Yumřĩ** ‘tanrı ve ruhlarla irtibat kurduğuna inanılan kişiler’
54. **Yupa** ‘mezar başında dikilen, ağaçtan yapılmış insan tasviri’
55. **Yěřěh** ‘ev ruhu’

2.2. Söz Öbeği Hâlinde Bulunan Kelimelerin Listesi

1. **Aça pıtti** ‘yeni doğan bebek için düzenlenen lapa ve çorba töreni’
2. **Açana çikçe** ‘peynir töreni’
3. **Açana çüke kürtni** ‘aileye yeni bir üye katıldığında düzenlenen tören’
4. **Aga payren** ‘saban bayramı’
5. **Akatuy sabantuy** ‘saban evliliği’
6. **Akatuy suhatu** ‘çift sürme bayramı’
7. **Ala Şiltir** ‘pileyada’
8. **Altir şiltir** ‘büyükayı takımyıldızı’
9. **Aşa çulë** ‘gök gürültülü, taş oklar’
10. **Aslati amışë** ‘gök gürültüsünün annesi’
11. **Asli kalim** ‘büyük kalım’
12. **Asli şimëk** ‘büyük şimëk’
13. **Asli şivarni** ‘büyük meslenitsa’
14. **Asli Turî** ‘Büyük Tanrı’
15. **Avın pıtti** ‘ambar lapası’
16. **Avın pıtti** ‘şükür kurbanı’
17. **Avtan sîri** ‘ölüleri anmak için sonbaharda yapılan anma töreni’
18. **Avtan yaşki** ‘horoz çorbası pişirilir’
19. **Çon Şoratakan Turî** ‘Can Yaratan Tanrı’
20. **Çük puşi** ‘en yaşlı kişi / kurban başı’
21. **Çük puşi** ‘kurban başı’
22. **Çük uyihî** ‘kurban ayı’
23. **Çük yivîşi** ‘kurban ağacı’
24. **Ëne turri çükë** ‘ineklerin çok buzağılaması için yapılan dua’
25. **Geri potton / Aga yaşka** ‘ekim bayramı’
26. **Hëvël amışë** ‘güneş anne’
27. **Hëvël aşşë** ‘güneş baba’
28. **Hëvël hîlhi** ‘güneşin kulağı’
29. **Hëvël ıvîleşem** ‘güneşin oğulları’
30. **Hëvël şunaçë** ‘güneşin kanatları’

31. **Hëvël uri** ‘güneşin ayakları’
32. **Hïymatlık aššë** ‘düğünde babalık yapan adam’
33. **Horkayik Šolë** ‘yabankazlarının yolu / samanyolu’
34. **Hurt çükë** ‘dua törenini’
35. **Hürelë šiltir** ‘kuyruklu yıldız’
36. **Hër salmi** ‘kız hamuru’
37. **Hër šürpi** ‘kız çorbası’
38. **Irī Turī** ‘İyi Tanrı’
39. **Jivoy ogon** ‘diri-canlı ateş’
40. **Kalīm çüklemi ëreçë** ‘kalım kurban hediyesi’
41. **Kalīm kunë** ‘ölülerin ve ata ruhlarının anıldığı gün’
42. **Karta pitti** ‘avlu hayvanı lapası’
43. **Kayikhur Šulë** ‘yabankazlarının yolu / samanyolu’
44. **Kël kalakan** ‘dua okuyan’
45. **Keret’ozks** ‘saban duası’
46. **Këšën šimëk** ‘küçük simek’
47. **Këšën šivarni** ‘küçük meslenitsa’
48. **Këtü umën pitti** ‘bahardan önce hayvanlar için düzenlenen kötülüklerden arınma töreni’
49. **Këvente Šiltir** ‘orion’
50. **Kil püşë** ‘ailer reisi’
51. **Kilëšterni kayni** ‘rıza almak için yapılan ziyaret’
52. **Kiremet këtüši** ‘kiremetlerin bekçisi’
53. **Kurka Šiltir** ‘küçükayı’
54. **Masar pušë** ‘mezarlık sahibi ruh / Esrel’in diğer adı’
55. **Masar pušlihë** ‘mezarlık sahibi ruh / Esrel’in diğer adı’
56. **Mın kërü** ‘büyük sadıç’
57. **Mın çük** ‘büyük kurban töreni’
58. **Mın çük** ‘büyük kurban’
59. **Mın Turī alikne ošakan** ‘Yüce Tanrının kapısını açan’
60. **Mın Turī umënçe takan** ‘Yüce Tanrının önünde duran’

61. **Mĭy śihhi** ‘kızlar için şerit süslemeler’
62. **Mol Śoratakan Turĭ** ‘Mal, Zenginlik Yaratan Tanrı’
63. **Münça iye** ‘banyo iyesi’
64. **Nikēs pĭtti** ‘göç eden Çuvaşlarda eski evden yeni eve ateş götürdükten sonra düzenlenen tören’
65. **Opahivaniya** ‘rüzgarlama’
66. **Pĕr Turĭ** ‘Bir Tanrı’
67. **Pĭlçal / pĭlçav leśni** ‘düğün günü belirleme’
68. **Puśĭ pĭrahni** ‘kamçı bırakma’
69. **Pŭlēhsĕ amĭşĕ** ‘pŭlēhsĕ’nin annesi’
70. **Pŭrt iye** ‘ev iyesi’
71. **Razvyazivaniya serpov** ‘orakların çözülmesi töreni’
72. **Sarĭmsĭr vile** ‘yağmur töreni’
73. **Sas kĭlarni** ‘yas’
74. **Sĕnĕ vut** ‘yeni ateş’
75. **Śĕnĕ vut** ‘yeni ateş’
76. **Śĕr praśnikĕ** ‘yer bayramı’
77. **Śĕr vitĕr kĭlarni** ‘toprak kapıdan geçiş’
78. **Śĕrsĭ çŭk** ‘serçe kurbanı’
79. **Śiçĕ Śĭltĭr** ‘büyükayı takımyıldızı’
80. **Śĭmarta çŭk** ‘yumurta kurbanı’
81. **Śĭra çŭkleni** ‘bira sunusu’
82. **Śĭra çŭkleni** ‘biralı kurban’
83. **Śĭvarni ĭsatnĕ** ‘śĭvarninin uğurlanması’
84. **Śĭvarni karçĭkĕ** ‘korkuluk’
85. **Śumĭr çŭk** ‘yağmur duası’
86. **Śumĭr çŭkĕ** ‘kurbanlı yağmur duası’
87. **Śurĭmpuś Śĭltĭrĕ** ‘Venüs’
88. **Surpan śakki** ‘göğüslük süslemeleri’
89. **Śurta kunĕ** ‘mum günü’
90. **Śut Śĭltĭr** ‘venüs’

91. **Śūlti Turī** ‘Yüce Tanrı’
92. **Şıv amışē** ‘su anası’
93. **Şıv aşşē** ‘su babası’
94. **Şıv huśi** ‘suyun sahibi’
95. **Şıv iye** ‘su iyesi’
96. **Şıv nimērē** ‘akıtma yapılan hamur’
97. **Şıv puśi** ‘su başı’
98. **Şıv turri** ‘su tanrısı’
99. **Şıv turri amışē** ‘su tanrısının annesi’
100. **Şıv vīrlani** ‘su çalma’
101. **Şıvri şuyttan** ‘su şeytani’
102. **Şun pītti** ‘can lapası’
103. **Şuri şuyttan** ‘su şeytani’
104. **Tayançik tittarni** ‘damadın arabanın dizginlerine geline vermesi töreni’
105. **Toy pūse** ‘toy başı’
106. **Turī alikne hopakan** ‘Yüce Tanrının kapısını kapatan’
107. **Turī umēnce šūreken** ‘Tanrı önünde yürüyen’
108. **Turī-pülēh** ‘tanrı pülēh’
109. **Turra-pülēhe** ‘tanrı pülēh’
110. **Tēp kil** ‘soyun en başı evi’
111. **Umīnta pultīr** ‘ölünün tabutu yapılırken icra edilen tören’
112. **Uy çūk** ‘kurban töreni’
113. **Uy çūkē** ‘kurbanlı tarla duası’
114. **Vil tuhnī kun** ‘ölülerin ayrılış günü’
115. **Vilnē śm tüvi** ‘ölünün ayakkabısının bağcıklarını bağlama’
116. **Vīrlīh kīlarni** ‘tohumların tarlaya çıkarılması’
117. **Vīrlīh pītti** ‘tohum onuruna lapa’
118. **Vīrman ēni** ‘orman ineği’
119. **Vīrman iye** ‘orman iyesi’
120. **Vīy kili** ‘oyun evi’
121. **Vupīrla karşik** ‘vupīr büyücü’

122. **Vut ama** ‘ateş anası’
123. **Vut aśśi** ‘ateş babası’
124. **Vut çükë** ‘ateş kurbanı’
125. **Vut mimeri** ‘kurban’
126. **Yïran tïpiltarni** ‘arabada gelinin sağ ayağının üç kez kaldırılması töreni’

SONUÇ

1. TESPİT EDİLEN KELİMELERLE İLGİLİ SONUÇLAR

“Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar” kitabında tespit edilen geleneksel Çuvaş dinî terminolojisine ait; tek sözcük hâlinde bulunan 55 tane kelimenin sözlüklerdeki anlamları, görünüşleri ve etimolojileri gösterilmiştir. Çalışmamızda ayrıca iki veya üç unsurdan oluşan 126 kelime grubu tespit edilmiştir. Tespit edilen tüm kelime ve kelime gruplarını şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1.1. Tanrı Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

Tanrı bölümünde tek sözcük olarak 1 kelime (*Turĭ*), söz öbeği olarak 10 kelime grubu (*Irĭ Turĭ*, *Pĕr Turĭ* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.2. Ruhlar Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

1.2.1. İyi Ruhlar

İyi ruhlar kısmında tek sözcük olarak 5 kelime (*Kepe*, *Pŭlēhšĕ* vb.), söz öbeği olarak 5 kelime grubu (*Turĭ-Pŭlēh*, *Hĕrt-sort Amĭšĕ* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.2.2. Kötü Ruhlar

Kötü ruhlar kısmında tek sözcük olarak 11 kelime (*Şuyttan*, *Esrel* vb.) söz öbeği olarak 14 kelime grubu (*Masar pušlĭhĕ*, *Kiremet kĕtüşĭ* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.3. Çuvaş Halk Hekimi Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

Bu bölümde tek sözcük hâlinde 1 kelime (*Yumšĭ*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.4. Büyücüler Bölümünde Tespit Edilen kelimeler

Büyücüler bölümünde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Tuhatmĩš, Věrišě*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.5. Kurban Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

Kurban bölümünde; tek sözcük hâlinde 4 kelime (*Çük, Mičavĩr* vb.) söz öbeği hâlinde 7 kelime grubu (*Avĩn pĩtti, Šĩra čükleni* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6. Geçiş Törenleri Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

1.6.1. Doğum ve Doğum Sonrası İnanış ve Uygulamaları Bölümü

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Pokupki, Šüppi*) söz öbeği hâlinde 3 kelime grubu (*Açana čĩkĩčě, Açana čũke kũrtni* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.2. Evlilikle İlgili İnanış ve Uygulamalar

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 9 kelime (*Holĩm, Kĩmĩlčol* vb.) söz öbeği hâlinde 12 kelime grubu (*Hěr šũrpi, Yĩran tĩpĩltarni* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.3. Ahiret İnanışı

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Šĩtmah, Tamĩk*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.4. Ölülerle İlgili Gelenekler ve Cenaze Törenleri

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Hĩymalu, Masmak*), söz öbeği hâlinde 5 kelime grubu (*Masar pušĩlhě, Šun pĩtti* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.5. Anma Törenleri

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Yupa, Šiměk*) söz öbeği hâlinde 11 kelime grubu (*Avtan širi, Šurta kuně* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.6. Geleneksel Çuvaş Dini Bayram ve Törenleri

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 8 kelime (*Surhuri, Šivarni* vb.) söz öbeği hâlinde 26 kelime grubu (*Šěr prašnikě, Akatuy suhatu* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.6.7. Tarım ve Kurbanla İlgili Diğer Törenler

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Šěren, Virēm*) söz öbeği olarak 8 kelime grubu (*Razvyazivaniya serpov, Avın pitti* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.7. Çuvaş Halk İnanışları Bölümünde Tespit Edilen Kelimeler

1.7.1. Suyla İlgili İnanışlar

Bu bölümde söz öbeği hâlinde 9 kelime grubu (*Šiv turri amišě, Šumır çükě*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.7.2. Ateşle İlgili İnanışlar

Bu bölümde; söz öbeği hâlinde 7 kelime grubu (*Vut çükě, Vut mimeri* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.7.3. Güneş ve Yıldızlarla İlgili İnanışlar

Bu bölümde; söz öbeği hâlinde 16 kelime grubu (*Kayıkhur Šulě, Kurka Šiltir* vb.) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.7.4. Hava Olaylarıyla İlgili İnanışlar

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Aslati, Aśa*) söz öbeği hâlinde 1 kelime grubu (*Aslati amışē*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

1.8.5. Hayvanlarla İlgili İnanışlar

Bu bölümde; tek sözcük hâlinde 2 kelime (*Kaşkır, Tukmak*) söz öbeği hâlinde 2 kelime grubu (*Vırman ëni, Aśa çulë*) incelenmiş ve sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuştur.

2. Alıntı Kelimelerle İlgili Ortaya Çıkan Veriler

2.1. Arapça Kökenli Olan Kelimelerin Listesi

Esrel, Hërtsurt, Kepe, Kiremet, Miçavır, Şipırşī, Suyttan, Tuhatmīş

2.2. Farsça Kökenli Olan Kelimelerin Listesi

Pihampar, Pirëşti, Surpan, Nokratki, Şinşe.

2.3. Rusça Kökenli Olan Kelimelerin Listesi

Pokupki, Puşī, Šiměk.

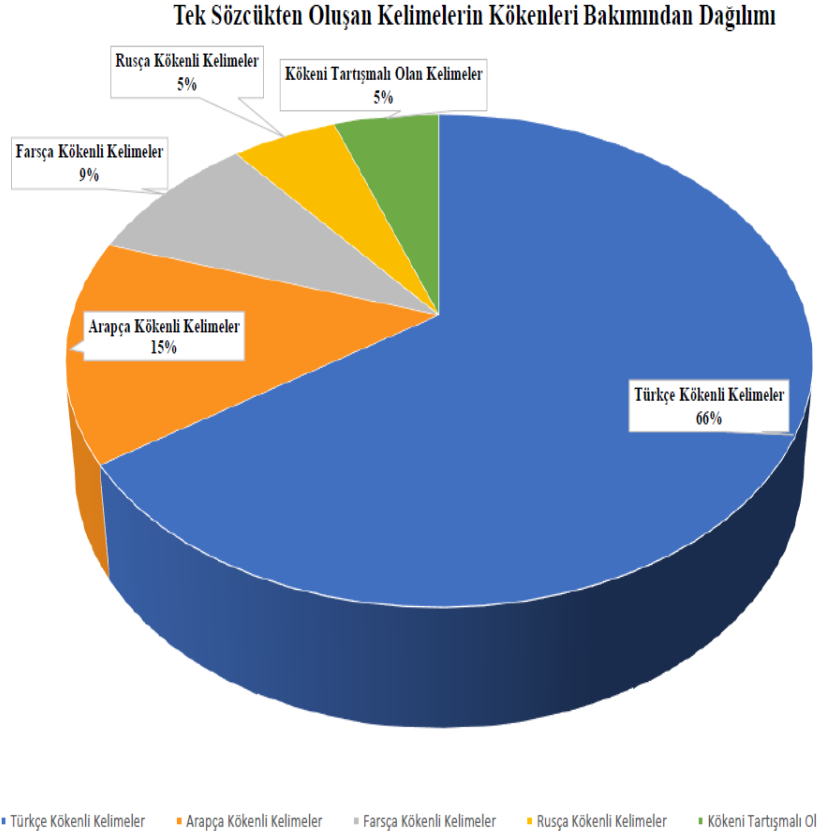
2.4. Kökeni Tartışmalı Olan Kelimelerin Listesi

Aśa kelimesinin **Moğ.** *ečige* < **etike* kökenli olduğu düşünülür (Gortsevs kaya ve öte II, 1975-1977: 469).

İye kelimesinin **Çin-Kore** *e-žjen*'den türediğine inanılır (Ramstedt, 1949: 57).

Tamīk kelimesinin ? < **Sanskrt.** *tamas* kökenli olabileceği düşünülür (Ramstedt, 1976: 377).

2.5 Tek Sözcükten Oluşan Kelimelerin Kökenleri Bakımından Dağılımı

KAYNAKÇA

- Ahmet Yeşiltepe (Yapımcı), *Zaman Yolcusu: Türklerin İzinde*. Bölüm: 18. NTV.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. (1994). “Bulgar Hakanlar Listesi”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, ss. 1-9, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ahmetoğlu, A. (1995). *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Arat, R. R. (1953). “Türk Şivelerinin Tasnifi”. *Türkiyat Mecmuası*. C 10, S. 0, ss. 59-138.
- Arık, D. (2007). “Çuvaşların Dinî İnanışları Üzerine”. *International Journal of Central Asian Studies*. Vol. 11-1, ss. 19-36.
- Arık, D. (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler-Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Arık, D. (1998). “Çuvaşlarda Din ve Din Anlayışı”. *Dinler Tarihi Araştırmaları II Sempozyumu* (20-21 Kasım 1998) Dinler Tarihi Derneği Yayınları II, ss 221-261, Ankara.
- Arıkan, İ. (2011). “Dil Hayatıyeti Bağlamında Çuvaş Türkçesinin Durumu” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* C. 8, S.3, ss. 71-86.
- Aşmarin N. İ. (1902). *Bolgarı i Çuvaşi*, Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Aşmarin, N. İ. (1923). *Opıt İssledovaniya Çuvaşskogo Yazıka*. 2 Cilt. Simbirsk.
- Aşmarin, N. İ. (1994-2000). *Slovar Çuvaşskogo Yazıka – Çıvaş Sımahısen Kineki*. Tıpkıbasım, 17 Cilt, Çeboksarı: Russika.
- Baldauf, I. (1991). “Some Thoughts on the making of the Uzbek Nation”, *Cahiers du monde russe et soviétique* Vol. 32, n°1. 79-95.
- Bariev, R. (2005). *Волжские болгары История и культура*. Sank-Peterburg.

- Baştav, Ş. (1987). *Tarihte Türk Devletleri I "Hazar Kağanlığı Tarihi"*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Bayazitova, F.S. (1986). *Govoro Tatar-Kryaşen v Sravnitel'nom Otnoşenim*, Moskova: Nauka.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları
- Dal, V. İ. (1955). *Tolkoviy Slovar' Jivogo Belikoruskogo Yazıka*, 4 Cilt. Moskova: Gos. İzd-Vo İnostr. İ Nats. Slovary.
- Doerfer, G. (1963-1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. 3 Cilt. Wiesbaden: Franz Setiner Verlag.
- Doerfer, G. (1971). *Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs*.
- Erdem, M. (1998). "Geleneksel Türk Dini ve İslam". *Dini Araştırmalar*, 1(2), ss. 79-91.
- Ersoy, F. (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fasmer, M. (1986-1987). *Etimologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*. 4 Cilt. Moskova: Progress.
- Fedorov-Davidov, G.A. (1973). *Obşçestvennyy Sroy Zolotoy Ordı*. Moskova: Mu.
- Fedotov, M. R. (1990). *Çuvaşsko-Mariyskie Yazıkoviye Vzanmosvyazi*. Saransk: Saratov Üniversitesi Yayınevi.
- Fedotov, M. R. (1992). *Materialı k İstoriko-Etimologičeskomu Slovaryu Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Niiyalie.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. 2 Cilt. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy Institut Gumanitarnıh Nauk.
- Fehér, G. (1984). *Bulgar Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Gaffarov, M. A. (1976). *Persidsko-Russkiy Slovar'*. 2 Cilt. Moskova: Nauka.
- Golden, P. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay. Ankara: Karam Yayınları.
- Gordeev, F. N. (1979-1983). *Etimologičeskiy Slovar' Mariyskogo Yazıka*. 2 Cilt. Yoşkar-Ola: Mar.: Kn.İzd-vo.
- Gortsevskaia, V.A. ve öte. (1975-1977). *Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'čjurskix Yazıkov. Materialı K Etimologičeskomu Slovarju*. 2 Cilt. St. Petersburg: Nauka.
- Gömeç, S. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S.Y. (2019). "Eski Türk Dilinin Temel Özellikleri". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), ss. 84-123.
- Grekov, B. D (1959). *İzbrannie Trudi*. T. II, Moskova: İzd. AN SSSR.
- Gumilev, N. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Güngör, H. (2002). "Eski Türklerde Din ve Düşünce". *Türkler Ansiklopedisi*. C. 3, ss. 261-282, Ankara: Yeni Türkiye Mecmua Yayınları.
- Güngör, H. (1998). "Çuvaşların Dini Durumu". *Dinler Tarihi Araştırmaları I Sempozyumu* (8-9 Kasım 1996) Dinler Tarihi Derneği Yayınları I, ss 249 -255, Ankara.
- Halikov, A. H. (1994). *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Kazan: Fen.
- İsmihan, A. (2015). *Harun Güngör'ün Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Tez No. 393565).

- İzmaylov, İ. (2006). “Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva”, *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya*, Kazan: İzd. Ruhil.
- Kafesoğlu, İ. (1985) *Bulgarların Kökeni*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Bulgarların Kökeni*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1996). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kalafat, Y. (1998). *Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’da Eski Türk Dini İzleri*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Koç, D. (2010a). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Tez No. 264518).
- Koç, D. (2010b). “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27, ss. 37-58.
- Krasnov, H.G. (1989). *İ. Ya. Yakovlev İz Perepiski*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Kurat, A. N. (1972). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: DTCF Yayınları.
- Kurat, A. N. (1992). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: Murat Kitapevi Yayınları 2. Baskı.
- Kurat, A. N. (2002). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: Murat Kitapevi Yayınları.

- Lang, D.M. (1976). *The Bulgarians From Pagan Time To The Ottoman Conquest*. London: Thames and Hudson.
- Loath, A. (2005). "The Byzantine Empire in Seventy Century", *New Cambridge Medievel History*. C.1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahmutova, L. T. (1969). *Dialektologičeskiy Slovar' Tatarskoqo Yazıka*. Kazan: Tatknigoizdat Yayınevi.
- Maksutova, N. H. (1967). *Slovar' Başkirskih Govorov*. Ufa: Başk. Fil. An SSSR, İn-t İstroi Yaz. İ Lit.
- Malov, E. (1982). *O Vliyanii Yevreystva Na Çuvaş. Opıt Ob'yasneniya Nekotorıx Çuvaşskix Slov*. Kazan: Тип. Имп. ун-та.
- Menges, K.H. (1968). *The Turkic Lanaguages and Peoples; An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Muhamedyarov, Ş. F. (1968). *Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti*. Moskova.
- Nasanov, A. N. (1940). *Mongolı i Russ (İstoriya Tatarskoy Politiki Na Rusi)*. Moskva-Leningrad: Akademii nauk SSSR.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Radlov, V. V. (1893-1911). *Opıt Slovary Tyurkskix Nareçiy*. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk'.
- Ramsted, G. J. (1977). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1949). *Studies in Korean Etymology*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Raşev, R. (2006). “Velikaya Bolgariya”, *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya*, Kazan: İzd. Ruhil.
- Róna-Tas, A. (2002). “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*. C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Róna-Tas, A. (1998). *Çuvaşların Dini*, çev. Durmuş Arık: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XXXVIII, s.453-456, Ankara
- Roux, J.P. (1999). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil: İşaret Yayınları.
- Runciman, S. (1930). *A History of First Bulgarian Empire*. Londra.
- Safargaliev, M. G. (1996). *Raspad Zolotoy Ordı”, Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsi İz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.* Moskova: İnsan Yayınevi.
- Seyfullin, G. Ş. Ve öte. (1965). *Arapça-Tatarça-Rusça Alıntılar Sözlüğü*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Smirnov, A. P. (1938). “O Vozniknovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar”, *Vestnik Drevney İstorii*, 2(3), ss.99-112, Moskova: Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzd.
- Smirnov, A. P. (1938). *Voljskie Bulgarı*, Moskova: İzd. Gosudarstvennavo İstoriçeskavo Müzeyi.
- Şçerbak, A. M. ve öte. (1969). *Drevne Tyurkskiy Slovar’*. St. Petersburg: Nauka.
- Şpilevskiy, S. M. (1877). *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*. Kazan: Kazan Üniversitesi Basım Evi.
- Talgat, M., Ayman, A. (2015). “Religion of Old Turks”. *Anthropologist*. 21(1–2), ss. 46–50.
- Taşgılı, A. (2014). *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Tavkul, U. (2003). “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”. *Kırım Dergisi*. S. 12 (45): ss. 23-32.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timoçin, A. (2019). “Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı Kitap Tanıtımı”, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, ss 153-158.
- USSR Bilimler Akademisi. (1831). *İstoriçeskoe Razvitie Leksiki Tyürkskih Yazıkov*. Moskova: İzd-Vo Akad. Nauk USSR.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C.1. çev. Arif Müfid Mansel. Ankara: Maarif Matbası.
- Vernadsky, G. (1943). *Ancient Russia*, Amerika: Yale University Press.
- Vladimirtsov, B. Y. (1918) *Sravitel'naya Grammatika Mongols'kogo Pis'mennego Yazıkı i Halhaskogo Nareçiya*, Moskva: Nauka.
- Yegorov, V.G. (1964). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı*. Çeboksarı: Çuvaşizdat.
- Yılmaz, E. (2002). “Çuvaşlar ve Çuvaşça”, *Türkler Ansiklopedisi*. C.20. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmaz, E. (2011). *Çuvaş Atasözü ve Deyimleri*, Ankara: Hacettepe Yayınları.
- Yılmazkaya, E. (2016). *Türk Dilbiliminde Çuvaşçanın Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Tez No. 449510).
- Yüce, N. (1992). “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zimonyi, I. (1990). *The Origins Of The Volga Bulgars*. Szeged: Studia Urolo-Altaica 32.
- Zimonyi, I. (2002). “Bulgarlar ve Ogurlar”, *Genel Türk Tarihi 2*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zolonitskiy, N.İ. (1875). *Kornevoy Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*. Kazan: Tipo-Litografiya
İmperatorskogo Üniversiteta.

İNTERNET KAYNAKLARI

Ahmet Yeşiltepe (Yapımcı), *Zaman Yolcusu: Türklerin İzinde*. Bölüm: 18. NTV.

<https://www.youtube.com/watch?v=mxLrkx8LndA>

Brown, S. ve Lagon O. (2011) “Economic Overview of the Republic of Chuvashia”,

<https://web.archive.org/web/20050704084704/http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/bisdoc/0106Chuvashia.htm>, (Erişim: 16 Mart 2020).

Russian Federal State Statistics Service. (2011). “2010 All-Russian Population Census, vol. 1,

https://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (Erişim: 17 Mart 2020).

Russian Federal State Statistics Service. (2019). “Численность постоянного населения Российской Федерации по муниципальным образованиям на 1 января 2018 года”,

https://www.gks.ru/free_doc/doc_2018/bul_dr/mun_obr2018.rar

(Erişim: 17 Mart 2020).

<https://geology.com/world/russia-satellite-image.shtml>, (Erişim: 17 Mart 2020).

<https://www.wikiwand.com/en/Chuvashia>, (Erişim: 17 Mart 2020).